

ISSN 2077-5105

(print)

ISSN 2079-1771

(on-line)

Український соціологічний журнал
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal

Випуск **22**
2019

Наукове та інформаційне видання

Заснований 2008 року

Український соціологічний журнал

Наукове, інформаційне видання
Заснований 2008 року

Випуск 22 (2019)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 23 грудня 2019 року)
Засновники журналу:
Соціологічна асоціація України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Головний редактор – Балакірева О. М. – канд. соціол. наук, доцентка, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ);

Заступник головного редактора – Сокурянська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Відповідальний секретар – Остроухова А. С. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Редакційна колегія:

Бакіров В. С. – д-р соціол. наук, професор, академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Батаєва К. В. – д-р філос. наук, доцентка, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»;
Воннер К. – PhD з культурної антропології, професор антропології та досліджень у сфері релігії, Державний університет Пенсильванії, США;
Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія;
Демків О. Б. – канд. соціол. наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка;
Джентіле М. – PhD, професор, факультет соціальних наук, Університет Осло, Норвегія;
Сальнікова С. А. – канд. соціол. наук, доцентка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки;
Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща;
Мурадян О. С. – канд. соціол. наук, доцент кафедри політичної соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Партицькі С. – професор соціології, Люблінський католицький університет імені Іоанна Павла II;
Філліпс С. – д-р філос. наук, професор антропології, Університет Індіани, США;
Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Редакційна рада випуску:

О. Балакірева (Київ), Н. Варга (Ужгород), В. Ворона (Київ), М. Гоманюк (Херсон), А. Горбачик (Київ), Е. Гугнін (Запоріжжя), О. Дейнеко (Харків), Л. Дудко (Черкаси), В. Євтух (Київ), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско (Львів), І. Кононов (Старобільськ), В. Кривошеїн (Дніпро), Р. Куртсейтов (Сімферополь), О. Лісеєнко (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайльова (Харків), В. Паніотто (Київ), В. Пержун (Чернівці), С. Романенко (Одеса), І. Рущенко (Харків), С. Сальнікова (Луцьк), С. Хобта (Старобільськ), О. Ходус (Дніпро), Н. Цимбалюк (Київ), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич).

Зв'язок з редакцією:

УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-53-89,
(+38-057) 707-54-90; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socioedition@karazin.ua;
сторінка журналу на сайті Соціологічної асоціації України:
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №15098-3670Р від 05.03.2009

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Ukrainian Sociological Journal

Scientific and informational journal
Founded 2008.

Issue 22 (2019)

Published by the decision of the Academic council
of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol № 13 dated 23 December 2019)
The founders of the journal:
Sociological Association of Ukraine
V. N. Karazin Kharkiv National University

Chief Editor – Balakireva O. – PhD in Sociology (Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine);

Assistant Editor – Sokurianska L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Technical Secretary – Ostroukhova A. – V. N. Karazin Kharkiv National University

Editorial Board:

Bakirov V. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Bataeva E. – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor (Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy»);

Chernysh N. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (Ivan Franko National University of Lviv);
Demkiv O – PhD in Sociology, Associate Professor (Ivan Franko National University of Lviv);

Gentile M. – PhD, Professor, Faculty of Social Sciences (University of Oslo);

Haerper C. – Professor Emeritus, University of Aberdeen, UK; Professor of Sociology, United Arab Emirates University; Director, Institute for Comparative Survey Research «Eurasia Barometer»; President, World Values Survey Association; Research Professor of Politics and International Relations, University of Vienna, Austria;

Khyzhniak L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Korporowicz L. – PhD, Professor of Sociology, Institute of Intercultural Studies (Jagiellonian University in Krakow, Poland);

Muradyan O. – Candidate of Science in Sociology (PhD), Senior Lecture (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Partycki S. – Full Professor of Sociology (The John Paul II Catholic University of Lublin);

Phillips S. – PhD, Professor of Anthropology (Russian and East European Institute, Indiana University, USA);

Salnikova S – PhD of Sociology, Associate Professor (Lesya Ukrainka Eastern European National University);

Wanner C. – PhD of Cultural Anthropology, Professor of History, Anthropology and Religious Studies (The Pennsylvania State University).

Editorial Board of issue:

O. Balakireva (Kyiv), M. Homanyuk (Kherson), A. Horbachyk (Kyiv), E. Gugin (Zaporizhzhia), A. Deineko (Kharkiv), L. Dudko (Cherkasy), V. Evtukh (Kyiv), S. Khobta (Starobilsk), O. Khodus (Dnipro), I. Kononov (Starobilsk), N. Kovalisko (Lviv), V. Kryvoshein (Dnipro), R. Kurtseitov (Simferopol), O. Kyrylenko (Rivne), L. Liapina (Mykolaiv), H. Liseyenko (Odesa), O. Maksymovych (Ivano-Frankivsk), K. Mykhailova (Kharkiv), V. Paniotto (Kyiv), V. Perzhun (Chernivtsi), S. Romanenko (Odesa), I. Rushchenko (Kharkiv), N. Tsimbaliuk (Kyiv), S. Salnikova (Lutsk), A. Shatokhin (Uman), S. Shchudlo (Drohobych), N. Varga (Uzhhorod), V. Vorona (Kyiv).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;
e-mail: socioedition@karazin.ua
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/index>
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>

The Peer-reviewed Journal.

Registration license KB № 15098-3670P issued 05.03.2009.

ЗМІСТ

Віль Бакіров (<i>Харків</i>), Людмила Сокурянська (<i>Харків</i>) Соціологія в Україні: інституціональний статус та актуальні дослідження.....	7
Олександр Голиков (<i>Харків</i>) Метапорядок категорій vs/and метакатегорія порядку.....	16
Анна Іванова (<i>Харків</i>) Динаміка глобальних (нео)колоніальних нерівностей: евристики концепції Джованні Аррігі.....	26
Вікторія Крижанівська (<i>Харків</i>) Політична участь та мотивація до неї: евристичний потенціал соціологічних концепцій Донателли Делла Порти і Дрю Халфмана (порівняльна характеристика).....	36
Григорій Селещук (<i>Львів</i>) Соціальний капітал спільнот українських мігрантів: теоретизації та досвід емпіричного дослідження.....	52
Олена Борисенко (<i>Харків</i>) Дискурсивне конструювання поняття «реформа» в політичному полі (на прикладі стенограм засідань Верховної Ради України).....	61
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
«Круглий стіл» «Продовжуємо вчитися, продовжуючи вчити».....	72
Про проведення IV Конгресу Соціологічної асоціації України	74
Вимоги до публікацій.....	75

CONTENTS

Vil Bakirov (<i>Kharkiv</i>), Liudmyla Sokurianska (<i>Kharkiv</i>) Sociology in Ukraine: institutional status and research agenda.....	7
Alexander Golikov (<i>Kharkiv</i>) Metaorder of categories vs/and metacategories of order.....	16
Anna Ivanova (<i>Kharkiv</i>) Dynamics of Global (Neo)Colonial Inequalities: Heuristics of G. Arrighi's Concept.....	26
Viktoriia Kryzhanivska (<i>Kharkiv</i>) Political Participation and Motivation: The Heuristic Potential of Sociological Concepts of Donatella Della Porta and Drew Halfmann (comparative analysis).....	36
Hryhoriy Seleshchuk (<i>Lviv</i>) Social Capital of Ukrainian Migrant Communities: Theoretization and Empirical Research Experience.....	52
Olena Borysenko (<i>Kharkiv</i>) Discursive Construction of the Concept of «reform» in the Political Field (on the example of Transcripts of the Verkhovna Rada of Ukraine).....	61
ACADEMIC LIFE	
«Round table» « Keep learning, keeping to teach».....	72
About the Fourth Congress of the Sociological Association of Ukraine.....	74
The Requirements to the Publication.....	75

СОДЕРЖАНИЕ

Виль Бакиров (<i>Харьков</i>), Людмила Сокурская (<i>Харьков</i>) Социология в Украине: институциональный статус и актуальные исследования.....	7
Александр Голиков (<i>Харьков</i>) Метапорядок категорий vs/and метакатегория порядка.....	16
Анна Иванова (<i>Харьков</i>) Динамика глобальных (нео)колониальных неравенств: эвристики концепции Джованни Арриги.....	26
Виктория Крыжановская (<i>Харьков</i>) Политическое участие и мотивация к нему: эвристический потенциал социологических концепций Донателла делла Порта и Дрю Халфманна (сравнительная характеристика).....	36
Григорий Селещук (<i>Львов</i>) Социальный капитал сообществ украинских мигрантов: теоретизации и опыт эмпирического исследования.....	52
Елена Борисенко (<i>Харьков</i>) Дискурсивное конструирование понятия «реформа» в политическом поле (на примере стенограмм заседаний Верховной Рады Украины).....	61

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

«Круглый стол» «Продолжаем учиться, продолжая учить».....	72
■ О проведении IV Конгресса Социологической ассоциации Украины.....	74
■ Требования к публикациям.....	75

SOCIOLOGY IN UKRAINE: INSTITUTIONAL STATUS AND RESEARCH AGENDA

Vil Bakirov

Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, President of the V. N. Karazin Kharkiv National University, President of Sociological association of Ukraine, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, rektor@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

Liudmyla Sokurianska

Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of The Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Vice President of Sociological association of Ukraine, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

The article provides a comparative review of the history, current status and areas of scientific activity of the Sociological Association of Ukraine (SAU), its creative ties with the European and world sociological community, in particular, joint research with Polish scientists. It emphasizes that most of the Ukrainian sociologists SAU members work in universities, the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, and public opinion research centers. Numerous sociological (theoretical and empirical) studies on various issues of vital activity of modern Ukrainian society are carried out by their efforts. It is noted that in addition to studying the issues of social transformation in its political, economic, legal, social and cultural aspects, that have become traditional for Ukrainian sociology, in recent years Ukrainian sociologists have turned to the analysis of such problems as external and internal migration (the problem of internally displaced persons); military conflict in the east of Ukraine and the volunteer movement; social inequality, including in its new manifestations, including those caused by the digitalization of public life. It is emphasized that today the most pressing issue of sociological reflection is the changes that occur in Ukraine after the last presidential election. Attention is focused on the fact that the victory of the political rookie in these elections was due to the huge social disappointments of the Ukrainians, since their expectations provoked by the Revolution of Dignity were not fulfilled. The first and most important disappointment, according to sociological studies, is the fact that peace has not reigned in the country. Second, the living standards of Ukrainian citizens have not improved. Third, the fight against corruption did not bring significant results. Fourth, social inequality deepened: the rich became richer, and the poor became poorer. The fifth disappointment is the inefficiency of the declared reforms: judicial, medical, educational, customs, electoral, etc. It is emphasized that the effectiveness of the new government depends, among other things, on its consideration of such features of the mass consciousness of the Ukrainian population as a critical level of distrust of all institutions of power; value and ideological ambivalence and uncertainty. The conclusions are formulated about the unlikelihood of return of Ukraine to the orbit of Russian political and economic influence, as well as the victory of radical nationalist ideology in our country.

Keywords: Sociological Association of Ukraine, social transformation, social inequality, war conflict, occupied territories and their reintegration, presidential election, social disappointments bifurcation point.

Соціологія в Україні: інституціональний статус та актуальні дослідження

Віль Бакіров

доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Президент Соціологічної асоціації України, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна,
rektor@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

Людмила Сокурянська

докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, віцепрезидент Соціологічної асоціації України, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна, sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

У публікації здійснено порівняльний огляд історії, сучасного стану та напрямків наукової діяльності соціологічної асоціації України (САУ), її творчих зв'язків з європейською та світовою соціологічною спільнотою, зокрема спільних досліджень із науковцями Польщі. Підкреслено, що переважна частина українських соціологів-членів САУ працюють в університетах, Інституті соціології Національної академії наук України та центрах дослідження громадської думки. Їхніми зусиллями здійснюються численні соціологічні (теоретичні та емпіричні) дослідження з різноманітних питань життєдіяльності сучасного українського суспільства. Зазначено, що окрім вивчення традиційних для вітчизняної соціології питань соціальної трансформації у її політичних, економічних, правових, соціальних та культурних аспектах, в останні роки українські соціологи звертаються до аналізу таких проблем, як зовнішня та внутрішня міграція (проблема внутрішньо переміщених осіб); військовий конфлікт на Сході України та пов'язаний з ним волонтерський рух; соціальна нерівність, у тому числі в її нових проявах, зумовлених дигіталізацією суспільного життя тощо. Підкреслено, що сьогодні найактуальнішим питанням соціологічної рефлексії є ті зміни, що відбуваються в Україні після останніх президентських виборів. Акцентовано увагу на тому, що перемога політичного новачка на цих виборах зумовлена величезними соціальним розчаруваннями українців, оскільки їхні очікування, спровоковані Революцією Гідності, не були здійснені. Перше і найважливіше розчарування, як свідчать соціологічні дослідження, пов'язане з тим, що в країні так і не запанував мир. Друге – життєві стандарти українських громадян не покращились. Третє – боротьба з корупцією не принесла суттєвих результатів. Четверте – соціальна нерівність поглибилась: багаті стали ще більш багатими, а бідні – біднішими. П'яте розчарування – неефективність задекларованих реформ: судової, медичної, освітньої, митної, виборчої та ін. Підкреслено, що ефективність діяльності нової влади залежить, у тому числі, від врахування нею таких особливостей масової свідомості українського населення, як критичний рівень недовіри до всіх інститутів влади; ціннісна та ідеологічна амбівалентність та невизначеність. Сформульовано висновки щодо малої ймовірності повернення України на орбіту російського політичного та економічного впливу, а також перемоги радикальної націоналістичної ідеології на теренах нашої країни.

Ключові слова: Соціологічна асоціація України, соціальна трансформація, соціальна нерівність, військові конфлікти, окуповані території та їхня реінтеграція, президентські вибори, точка біфуркації соціальних розчарувань.

В статье осуществлен сравнительный обзор истории, современного состояния и направленной научной деятельности социологической ассоциации Украины (САУ), ее творческих связей с европейским и мировым социологическим сообществом, в частности совместных исследований с учеными Польши. Подчеркнуто, что большая часть украинских социологов-членов САУ работают в университетах, Институте социологии Национальной академии наук Украины и центрах исследования общественного мнения. Их усилиями осуществляются многочисленные социологические (теоретические и эмпирические) исследования по различным вопросам жизнедеятельности современного украинского общества. Отмечено, что кроме изучения вопросов социальной трансформации, ставших традиционными для отечественной социологии в ее политических, экономических, правовых, социальных и культурных аспектах, в последние годы украинские социологи обращаются к анализу таких проблем, как

внешняя и внутренняя миграция (проблема внутренне перемещенных лиц); военный конфликт на Востоке Украины и связанное с ним волонтерское движение; социальное неравенство, в том числе в его новых проявлениях, в том числе обусловленных дигитализацией общественной жизни. Подчеркнуто, что сегодня самым актуальным вопросом социологической рефлексии являются изменения, которые происходят в Украине после последних президентских выборов. Акцентировано внимание на том, что победа политического новичка на этих выборах обусловлена огромными социальным разочарованиями украинцев, поскольку их ожидания, спровоцированные Революцией Достоинства, не были осуществлены. Первое и самое важное разочарование, как свидетельствуют социологические исследования, связано с тем, что в стране так и не воцарился мир. Второе – жизненные стандарты украинских граждан не улучшились. Третье – борьба с коррупцией не принесла существенных результатов. Четвертое – социальное неравенство углубилось: богатые стали еще богаче, а бедные – беднее. Пятое разочарование – неэффективность задекларированных реформ: судебной, медицинской, образовательной, таможенной, избирательной и др. Подчеркнуто, что эффективность деятельности новой власти зависит, в том числе, от учета ею таких особенностей массового сознания украинского населения, как критический уровень недоверия ко всем институтам власти; ценностная и идеологическая амбивалентность и неопределенность. Сформулированы выводы о маловероятности возвращения Украины в орбиту российского политического и экономического влияния, а также победы радикальной националистической идеологии в нашей стране.

Ключевые слова: Социологическая ассоциация Украины, социальная трансформация, социальные неравенства, военные конфликты, оккупированные территории и их реинтеграция, президентские выборы, точка бифуркации социальных разочарований.

The majority of Ukrainian sociologists are united in the Sociological Association of Ukraine, separated from Soviet Sociological Association in 1990. In its current status, SAU was constituted at the founding convention in 1990, and since 1993 it is a member of the International Sociological Association. Today SAU consists of 17 regional branches, it has more than 1300 individual and 25 collective members.

From the point of view of internal structure sociology in Ukraine mostly represented now in universities, Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine and several public opinion research centers (mostly private). About 30 universities in Ukraine provide sociological education as a speciality. Every year about 500 new bachelors and masters of Sociology graduate from Ukrainian universities, every year we have about 20 new PhD in Sociology, and about 5 Doctors of Science in Sociology.

Ukrainian sociology is in development and nowadays we have sociological research centers in Kharkiv, Kyiv, Odesa and Lviv, some other major cities. Sociological Association of Ukraine based in Kharkiv, where it held three Congresses: the I Congress “Sociology in the Situation of Social Uncertainties” (2019), II Congress “Sociology and Society: Collaboration in a Crisis” (2013) and in III

Congress “New Inequalities - New Conflicts: Ways to Overcome” (2017). We had a great discussion on many sociological problems of modern Ukraine, our neighbors and future of the world. More than 2500 sociologist participated in these three Congresses.

One of the most respected sociological institutions in Ukraine is Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine. It is a serious academic research center that provides not only wide range of theoretical researches and publications, but conduct annual sociological monitoring “Ukrainian society: monitoring of social change”, where we can find unique data in dynamics and analysis of social changes of Ukrainian society since 1992.

There are many Public opinion research Centers in Ukraine that conduct highly qualified sociological researches: Kantar TNS Ukraine, Sociological Group «Rating», Kyiv International Institute of Sociology, Razumkov Center and The Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (Dif), GfK Ukraine, The East-Ukrainian Foundation for Social Research, Oleksandr Yaremenko Ukrainian Institute for Social Research and others. Sociological Association of Ukraine made special accreditation procedure to separate real and reliable sociological organization from fake ones.

But all these organizational and activity achievements were not accompanied by active sociological understanding of their own sociological identity, orientation and efficiency.

The purpose of this publication is to highlight the main areas of reflection of contemporary Ukrainian sociology.

Summarizing Congresses' discussions, one can state that there are several important topics in the focus of Ukrainian sociologists' attention. Some of them are traditional to our sociological schools, and some of them are new and reflect new social phenomena.

Perhaps, the most discussed problems in modern Ukrainian sociology are issues of social structures and social inequality. The overcoming of the conflict between equality and inequality is possible on the way of reconstructive development, which consists in rebuilding the supporting structures of the economy and radically changing its structure on the basis of the predominance of qualitative changes over quantitative, which causes the change of the criterion of development and makes the development possible both under economic growth and under zero (and even negative) economic growth rates. The peculiarities of the Ukrainian economy, related to the inversion type of market transformation, make solving the basic problems of people's livelihood the top priority.

Very interesting issue of modern Ukrainian sociology are the "new inequalities". They appear as an unequal access of people to such social resources, as good education, employment, fair payments, pensions, medical care, government, fair political participation, access to Internet resources, cultural resources, language competences etc.

Classes and social institutions, middle class, informal employment, gender, feminism that is also interesting cases of Ukrainian sociology of social differentiation in last years.

Soviet and post-soviet transformations are also in the focus of Ukrainian sociology. This is very complex problem that tries to clarify "starting positions" of modern Ukrainian society, by studying soviet society and its influence on our nowadays. Problems of working class in Soviet Union and modern Ukraine, police nature of soviet passport

system migration in soviet and post-soviet period, social solidarity in both periods – that's only few examples from publications in 2018 on issue of post-soviet transformations, that influence on Ukrainian society till today. Reflection on Marxism and neo-Marxism theories also are a part of sociological discussions in modern Ukraine.

The sociology of education attracts the attention of many Ukrainian researchers. Commercialization and digitalization of higher end basic education, competition in global educational markets, MOOCs, mission and role of modern universities, and there future got the attention of Ukrainian sociologists.

Issues of internal migration were not in the focus of Ukrainian sociology until 2014. Since the start of military conflict, we had to study a new social phenomenon for Ukraine – internally displaced persons. These people, who left their homes due to the military actions or social and political conflict with their neighbors or other different reasons, were *terra incognita* not only for our government but for social sciences too. We studied different aspects not only of this phenomenon, but the ways to help them to fit new conditions. Huge attention was given to quite new social phenomenon in Ukraine – namely volunteering and military cooperation. Collected data, personal experience, transformation of polling methods (to CATI and online-interviews), work with UN, UNDP, USAID and own methodologies, makes Ukrainian experience unique for scientific research in this area.

Some time ago, we started a discussion about place and of role of sociology and sociologist in time and place of war conflict.

Ukrainian sociologists participate in many international projects. Particularly active is the interaction of Ukrainian sociologists with Polish colleges. There is an important participation of both Polish and Ukrainian research teams in major international projects, such as: European Social Survey (in Ukraine, National Coordinator A. Horbachyk, 2004-2012), International Social Survey Program (in Ukraine, National Coordinator O. Ivashchenko, 2007, 2008), European Value Survey (Ukrainian coordinator O. Balakireva). It gives an opportunity to compare data on social processes and problems in our countries in a broader European and global context.

There is an important participation of both Polish and Ukrainian research teams in major international projects, such as: European Social Survey (in Ukraine, National Coordinator A. Horbachyk, 2004-2012), International Social Survey Program (in Ukraine, National Coordinator O. Ivashchenko, 2007, 2008), European Value Survey (Ukrainian coordinator O. Balakireva). - It is an opportunity to compare data on social processes and problems in our countries in a broader European or global context.

We can mention such examples of Ukrainian-Polish scientific cooperation as research projects “Students on the Borderlands of Central and Eastern Europe: Identities, Values, Life Plans.” (project leaders: from Poland – Professor M. Zelinska (University of Green Gura), from Ukraine – professor L. Sokurianska (V. N. Karazin KhNU); “Teenage Youth on the Borderlands of Central and Eastern Europe” (project leaders: from Poland – Professor P. Długasz (University of Rzeszów), from Ukraine – Professor L. Sokurianska (V. N. Karazin KhNU), Professor S. Shchudlo (I. Franko Drohobych State Pedagogical University).

Ukrainian sociologist often use polish scientific publications to present results of their work [1-5]. This is just a few examples of cooperation between our sociological communities.

To consolidate all modern trends and achievements of Ukrainian sociology, a collective monograph “Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results” was published last year [6]. It included texts of leading scholars. In the book you can find all main issues that Ukrainian sociology focuses on.

In section “History and Theory of Sociology” we discussed wide specter of sociological problems: from “present-day sociology: tendencies and prospects of development” to “genealogy of the ideology of development in the post-leninist Ukraine”; from “value field of a person as the manifestation of the individual consciousness ambivalence” to “cultural security phenomenon: theoretical framework for investigation”. This section would be interesting for scientist that wants to know universal patterns and ideas that could be used not only in Ukrainian society, but in common.

In second section of “Methodology and Methods of Sociological Research”, we gathered most interesting and fundamental works on methods of modern sociology, such as “Up-to-date view on the crisis in survey methods and ways to overcome it”, “Comparative analysis of mass attitudes in different types of European welfare regimes”. Interesting and polemical works “Sociology in times of crisis and war: problem of the methodological efficiency” and “Testing the Cultural Quotient Scale (CQS): Ukrainian Audience” could be useful for sociologist because of unique data for these articles.

The third section of this fundamental work, called “Ukrainian Society: The Problems of Transformation” dedicated to the specific issues of modern Ukrainian society. However, it would be interesting because of topics we discuss there: internal migration and collective actions of overcoming them (in terms of the military conflict in the east of Ukraine, 2014-2017), Ukrainian universities in European educational and scientific space, ethnic groups and minorities in Ukraine and many others.

The integral task of Ukrainian sociology today is to understand the situation in which Ukrainian society found itself after the presidential and parliamentary elections of 2019 and the radical change of political elites associated with them.

All the many problems of interest to Ukrainian sociologists, one way or another, stems from the state in which society has been after almost thirty years of post-Soviet transit from administrative-type economy and one-party totalitarian political system to market economy and political pluralism. Today the country stands at the bifurcation point, the point of critical instability in its development where the system reconstructs itself selecting one of the several possible routes of its future unfolding.

First of all, it should be noted that Ukraine is very diverse and due to this heterogeneity it is considerably fragmented in geographical, ethnic, cultural, religious and other senses. Ukraine’s east is noticeably different from its west, south from center. Regions vary in culture, language, mentality, political sympathies, etc.

Economic, social, cultural differences were not completely got over after joining western lands following World War II.

Obviously, some gradual convergence of Ukraine's different regions took place and differences were becoming less conspicuous as compared to the first half of the 20th century.

But these differences are still preserved today and they can be traced in the peculiarities of mentality, language, religion, as well as in historical memory, for instance such issue as who can be considered a national hero. Politicians appeal to these differences and that is why during elections different regions of Ukraine vote differently and demonstrate different political preferences.

For instance, at presidential elections west-Ukrainian voters supported pro-European and nationally-oriented candidates, while voters from Eastern and Southern regions demonstrated their preference of pro-Russian candidates.

But presidential election in May of 2014 demonstrated relative electoral unanimity. The election was held against the background of Crimea's annexation and emerging hostilities in Donbas region with Russian Federation's direct involvement.

In the face of aggression and military threat, Petro Poroshenko, who promised to put an end to the conflict in two weeks and didn't exploit ethnic and cultural differences among the regions, received 56% of votes in the first round of election in almost all Ukrainian regions. The country realized that in conditions of a high probability of a full-scale military intervention of the eastern neighbour, legitimate president and restored structures of state power were absolutely necessary.

What happened during the period of five years that led the triumph of the 2014 election to a landslide defeat to a political novice and complete dilettante?

What made people of all ages forget about their regional, mental, ethnic, cultural and other differences and once again vote similarly in majority of Ukrainian regions?

Laying no claim on absolutely correct analysis and corresponding judgments, we'll let ourselves express some considerations on the basis of sociological research.

The 2014 election was held immediately after Maidan, mass street protests of hundreds and thousands of people, during which more than a hundred people were shot dead in the governmental district of downtown Kyiv and the then president Victor Yanukovich fled to Russia.

This protest was provoked by a feeling of deep indignation about authorities who violated human rights and freedoms, behaved in a rude and shameless manner. Those events were later called the revolution of dignity. Political turbulence that followed and general weakness of the new power allowed Russian Federation to occupy Crimea and part of Donbas region against all norms of international law, particularly Helsinki accord and Budapest Memorandum of 1992 that guaranteed to Ukraine security and territorial integrity in exchange of refusal from nuclear weapons.

In the spring of 2014 Ukrainians had several important expectations that were instigated by the Revolution of Dignity and war. Unfortunately, none of them came true. Moreover, with time these expectations transformed into five huge social disappointments which fact is supported by sociological research.

Disappointment 1. War conflict was not stopped. According to all sociological surveys, peace is Ukrainians' number one priority.

People are tired of war but the peace they were promised never happened. The war has been going on for 5 years and it has become a bleeding wound that led to the death of more than 13 thousand people. We have a memorial plaque with the names of five young men, University's graduates, who were killed in this conflict. Cemeteries of Ukrainian cities and villages have alleys with thousands of graves of the soldiers who lost their lives in the fights for Donbass. More than a million and a half of locals fled their homes and turned into internally displaced persons, in fact refugees still living in unacceptable conditions. Economic damage is so huge it can hardly be determined.

Disappointment 2. Living standards haven't improved. People understood that the war required some sacrifice and were ready to grin and bear it. But now, five years later they see no real perspective for any improvement (though, speaking objectively, the situation has become a little better within last two years). They are dissatisfied with low income, high prices and the lack of proper conditions for doing business. According to some estimates, about 4 million Ukrainians went abroad in search of better jobs. They are forced to go to Poland, Russia, Spain, Portugal and other countries to make enough money for their families.

Disappointment 3. After the Revolution of Dignity, despite its big name, the society didn't feel more dignified. Large-scale corruption involving a lot of representatives of ruling elite is still plaguing the country. Despite the creation of a string of special agencies aimed at fighting corruption (National Anticorruption Bureau of Ukraine, Special Anticorruption Prosecutor's Office, National Agency on Fighting Corruption, State Bureau of Investigation, Anticorruption Court) no tangible results have been obtained which adds frustration to citizens.

Disappointment 4. People in Maidan also stood for social justice, against privileged position of political elites accustomed to receive political dividends from usurping state power. People fought against outrageous social and property inequality. And yet, today the rich are even richer and the poor – poorer. Ukraine remains the country with a very high level of inequality, with demonstratively luxurious level of consumption among the representatives of the wealthy layers.

Disappointment 5. Inconsistency and inefficiency of proclaimed reforms. The government declared about some serious reforms directed at transformation of the major social institutions – court reform, law-enforcement reform, medical reform, education reform, taxation reform, electoral reform, etc. Basically none of them yielded any decent results.

It would be unfair to say that nothing has been done or nothing is being done. But the reforms have been implemented too slowly; people poorly understand their meaning and aim, see no practical results and consequently do not support them. We have conducted 16 focus group interviews with faculty and 16 – with students in different regions of Ukraine in order to evaluate their attitude towards the reform of higher education. As it turned out, practically all the subjects of these focus group interviews did not understand the contents of this reform and, thus, could not accept it.

All these frustrations resulted in mass protest voting at the presidential election. People voted not so much for a new candidate as against the old one who in their eyes embodied the power that didn't meet their expectations and disappointed them.

The voters faced the choice: whether to prolong post-Soviet neo-patrimonial

status quo threatening to never end, or to make a step towards new risks, uncertainty and unpredictability but at the same time with a good chance for changes, for radical reformation of power. And all this despite the military confrontation with Russia.

Those who came to the presidential elections opted for the latter.

Let us take a look at the spirits in which Ukrainian citizens made this leap into undetermined future.

First of all, it's a critical level of distrust towards all the institutions of power. New power will have to renew the trust of people, look for new and more efficient forms and communication channels. It is a very difficult task for Ukraine where people are used to receiving major portion of all information from TV. For the beginning of 2019, central TV channels (the biggest ones with national audience) remained the leading source of information for 74% of Ukrainians aged 18 and older.

The problem is that all the central TV channels (with exception of recently created Public Television whose audience is still very modest) are in private hands. They belong to different oligarchs – superrich people who control parliament, executive power, local governments, and media resources. In Ukraine, unlike in Russia, state does not control TV information and its consumption.

Recently, there has been a tendency towards decline in the popularity of all Ukrainian TV channels. 27,5% of adult Ukrainians use national Internet-media as the main source of information (though only 13,9% trust them). Besides, the most popular Internet-media, according to the results of mediametric research, are those controlled by the same oligarchs, or politicians, or are anonymously owned. Among 50 most popular Internet resources there are quite a lot of openly manipulative and pro-Russian ones.

For 23,5% of Ukrainians, social networks serve as the main source of information, though only 12.4% of respondents trust them. Vast majority of those who give preference to social networks as a source of information, use Facebook. With total population of 42-43 million, more than 12 million of Ukrainians are registered Facebook users. The main age of Facebook audience is 25-34 years. Facebook turned into an important media platform for social

discussions that plays an important role in the life of the country.

Ukrainian segment of Facebook is the place with the highest level of concentration of social activists, public leaders, influencers but also – political bots. It's not accidental that Ukrainian politicians have been actively employing this social network for their own advancement. Current presidential and forthcoming parliamentary campaigns are not exceptions.

By the end of 2018, the number of Ukrainian Instagram users had reached 7.3 million. It's most popular among young people between 18 and 24. It's interesting that Presidential candidate Volodymyr Zelenskii in addition to entertainment and information TV actively used Instagram and YouTube (but not Facebook) for his popularization.

The second trait of Ukrainian mass consciousness is its ambivalence and indeterminacy in questions of values and ideologies. There is no unity as to the priority model of social and economic development. One part of the society is more-or-less oriented towards national-democratic ideology. Considerable part of population – about 20% – characterizes themselves as proponents of different versions of leftist-conservative views. Liberals and nationalists have 2 – 3 percent each. But more than half of the respondents cannot refer themselves to any particular ideological trend.

This fact creates nutritious ground for populism with prevalence of emotional over rational, hinders conscious mobilization of the society around particular strategic programs of social and economic modernization without which sustained and dynamic economic growth is simply impossible.

Another huge problem is geopolitical ambivalence of mass consciousness. For a long period of time the number of the supporters of

“eastern” (pro-Russian) and “western” (pro-European) vectors was approximately equal. Nowadays, public interest has somewhat shifted towards further approaching NATO and EU.

But according to the sociological surveys, there is no confident prevalence of a certain geopolitical vector and sociologists fear that in case of a possible referendum on this issue the society can simply be split and fragmented.

So, what can be said at the end of this sketchy characterization of Ukraine's current situation? What possible conclusions can be drawn as to the scenarios of its future development?

Conclusion 1. The revenge of pro-Russian forces and Ukraine's return to the orbit of Russian political and economic influence are very unlikely, if possible at all. A new generation of people has emerged with new, modern, post-materialistic (as they say) views, who reject the social model demonstrated by Russia, who could see and estimate western standards of social organization with their own eyes.

Conclusion 2. It's also very unlikely that the Ukrainian society will lock itself in the shell of traditional nationalism, whose proponents are few and concentrated in several western regions of Ukraine.

Speedy integration of new and new segments of Ukrainian society into the realm of Internet, popular involvement with new media, mass character of higher education and general growth of the population's educational level (despite some serious complaints in the address of the system of higher education) give hope for a more and more active formation of a new political culture, for a more mature civil society and, finally, a radical renewal of political elites and reformation of the whole system of power.

Bibliography

1. Sokurianska L. Educational reform in Ukraine: the risks of irresponsibility actualization *Stugia nad wiedza. Wiedza a instytucjonalizacja nieodpowiedzialności* / Red. Mariusz Zemło, Arkadiusz Jabłoński, Jan Szymczyk. Lublin: Ratol / uniwers Jana Pawła II, 2014. Tom. VI. C. 379-388;

2. Sokurianska L., Schudlo S. Tożsamość obywatelska oraz plany emigracyjne studenckiej młodzieży wschodniego i zachodniego przygranicza Ukrainy. *Pogranicza i centra współczesnej Europy. Różnorodność praktyk i teorii* / red. nauk. Dorota Szaban, Justyna nyckowiak, Tomasz Kołodziej. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo naukowe, 2015

(*Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Seria Monograficzna; Tom IX, część 2*). pp. 293–309

3. Sokurianska L., Agamiryan L. Practices of leisure of teenage youth of Central and Eastern Europe's borderlands as a space of their value preferences realization. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*, 2016. №2(6). pp. 51–65. URL: <http://www.youthjournal.eu/Youth%20Yournal%206-2016-3.pdf>;

4. Kalashnikova A. A. Specialist Media as the Art Field and the Art Market Evolution Reflector. *Media i społeczeństwo* Vol. 5 / 2015. Bielsko-Biała: Akademia Techniczno-Humanistyczna.

Pp. 86-94. (Index Copernicus) URL : http://www.mediaispoleczenstwo.ath.bielsko.pl/art/05/05_kalashnikova.pdf

5. Khyzhniak O. Strategic planning of university (school) development as an element of educational policy (case study experience). Youth in Central and Eastern Europe. Sociological

Studies. 1 (5). 2016. P. 30-50. URL: [http://www.youthjournal.eu/Youth%20Journal%205\(1\)-2016.pdf](http://www.youthjournal.eu/Youth%20Journal%205(1)-2016.pdf) (Index Copernicus).

6. "Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results" edited by Vil Bakirov, Evhen Golovakha. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2018. 560 p.

References

1. Sokurianska, L. (2014) Educational reform in Ukraine: the risks of irresponsibility actualization. Studies on knowledge. Knowledge and institutionalization of irresponsibility. In Mariusz Zemło, Arkadiusz Jabłoński and Jan Szymczyk (eds.) Lublin: Ratoń University of John Paul II. Tom. VI, pp. 379-388

2. Sokurianska, L., and Schudlo, S. (2015) Civil identity and emigrational attitudes of student youth of east and west borderland of Ukraine. Borderlands and Centers of modern Europe. A variety of practices and theories. In Dorota Szaban, Justyna Nyckowiak and Tomasz Kołodziej (science eds.) Zielona Góra: Lubuskie Scientific Society, (Transborderness in the sociological perspective. Monographic Series; Volume IX, Part 2), pp. 293-309

3. Sokurianska, L., Agamiryan, L. (2016) Practices of leisure of teenage youth of Central and Eastern Europe's borderlands as a space of their value preferences realization. Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies

№2(6), pp. 51–65. Available at: <http://www.youthjournal.eu/Youth%20Journal%206–2016–3.pdf>

4. Kalashnikova, A. A. (2015) Specialist Media as the Art Field and the Art Market Evolution Reflector. Media i społeczeństwo. Vol. 5, pp. 86-94. Available at: http://www.mediaispoleczenstwo.ath.bielsko.pl/art/05/05_kalashnikova.pdf;

5. Khyzhniak, O. (2016) Strategic planning of university (school) development as an element of educational policy (case study experience). Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. 1 (5), pp. 30-50. Available at: [http://www.youthjournal.eu/Youth%20Journal%205\(1\)-2016.pdf](http://www.youthjournal.eu/Youth%20Journal%205(1)-2016.pdf) (Index Copernicus).

6. Vil Bakirov and Evhen Golovakha (eds.) (2018) Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University

МЕТАПОРЯДОК КАТЕГОРИЙ VS/AND МЕТАКАТЕГОРИЯ ПОРЯДКА

Александр Голиков

доктор социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, email: a.s.golikov@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Статья посвящена теоретическому исследованию теории как порядка производства этой теории на категориальном уровне. Основываясь на историко-социологическом материале и концептуальном анализе, автор исследует на примере метакатегории порядка логику развития социологии как науки. Анализируется ряд господствующих в социологии взглядов на вопросы абстракции и конкретики, эмпирики и теории, обобщений и уточнений, универсалистской понятности и партикулярной прикладности. Подчеркивается, что абстрагирование, отбор и построение метакатегорий является магистральным путём не только в «нормальных науках» (по Т. Куну), но и в науках, которые могут противопоставлять себя им, в том числе и в разнообразных проектах социологии. В качестве примера метаязыков изучаются разработки Н. Лумана и акторно-сетевой теории. Исследуются пути внедрения в социологию метакатегорий, их абстрагирования и утверждения. Выделяются три ключевых источника метакатегорий для социологии (самодвижение социологии, заимствования из философии, извлечения из других наук). Вводится важное различие метакатегорий, категорий и служебных слов в социологическом теоретизировании. Отдельный акцент сделан на анализе того, как метакатегории практикуются в социологическом дискурсе. Авторские гипотезы и предварительные выводы проверяются на материале метакатегории социального порядка в интерпретации ряда ведущих социологов-теоретиков. Для верификации задействуются наработки П.А. Сорокина, Т. Парсонса, П. Бурдьё и И. Гофмана. Делается вывод об эпистемологической значимости метакатегорий для социологии и об их роли в научном порядке организации познания. В частности, автор доказывает, что исследование метакатегории порядка позволяет вскрыть метапорядок категорий в теоретической социологии. Порядок как одна из наиболее абстрактных, наименее «окрашенных» и методологически ангажированных метакатегорий в этом смысле обладает высоким потенциалом экспликации логики развития социологии.

Ключевые слова: категории, метакатегории, порядок, абстрагирование, социология, методология, эпистемология.

Стаття присвячена теоретичному дослідженню теорії як порядку виробництва цієї теорії на категоріальному рівні. Грунтуючись на історико-соціологічному матеріалі і концептуальному аналізі, автор досліджує на прикладі метакатегорії порядку логіку розвитку соціології як науки. Аналізується ряд пануючих в соціології поглядів на питання абстракції і конкретики, емпірики і теорії, узагальнень і уточнень, універсалистської понятності та партикулярної прикладності. Підкреслюється, що абстрагування, відбір і побудова метакатегорій є магистральним шляхом не тільки в «нормальних науках» (за Т. Куном), але і в науках, які можуть себе їм протиставляти, в тому числі і в різноманітних проектах соціології. Як приклад метамови аналізуються розробки Н. Лумана і акторно-мережевої теорії. Досліджуються шляхи впровадження в соціологію метакатегорій, їхнього абстрагування та ствердження. Виділяються три ключових джерела метакатегорій для соціології (саморух соціології, запозичення з філософії, вилучення з інших наук). Вводиться важливе розрізнення в соціологічному теоретизуванні метакатегорій, категорій і службових слів. Окремий акцент зроблено на аналізі того, як метакатегорії практикуються в соціологічному дискурсі. Авторські гіпотези і попередні висновки перевіряються на матеріалі метакатегорії соціального порядку в інтерпретації низки провідних соціологів-теоретиків. Для верифікації задіюються напрацювання П.О. Сорокіна, Т. Парсонса, П. Бурдьє та І. Гофмана. Висновується епістемологічна значущість метакатегорій для соціології і їхня

роль в науковому порядку організації пізнання. Зокрема, автор доводить, що дослідження метакатегорії порядку дозволяє розітнути метапорядок категорій в теоретичній соціології. Порядок як одна з найбільш абстрактних, найменш забарвлених та методологічно ангажованих метакатегорій в цьому списку володіє високим потенціалом експлікації логіки розвитку соціології.

Ключові слова: категорії, метакатегорії, порядок, абстрагування, соціологія, методологія, епістемологія.

Metaorder of categories vs/and metacategories of order

Alexander Golikov

Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Professor Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,

email: a.s.golikov@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article is devoted to the theoretical study of theory as an order of production of this theory at the categorical level. Based on historical and sociological material and conceptual analysis, the author explores the logic of the development of sociology as a science using the metacategory of order as an example. The author analyzes a number of views prevailing in sociology on issues of abstraction and specificity, empiricism and theory, generalizations and refinements, universalist conceptualism and particular applicability. It is emphasized that the abstraction, selection and construction of metacategories is the main way not only in the “normal sciences” (according to T. Kuhn), but also in the sciences that can oppose themselves to them, including in various sociology projects. As an example of metalanguages the development of N. Luhmann’s theory and actor-network theory are studied. The ways of introducing metacategories into sociology, their abstraction and approval are investigated. Three key sources of metacategories for sociology are identified (self-movement of sociology, borrowing from philosophy, extraction from other sciences). An important distinction between metacategories, categories and official words in sociological theorizing is introduced. Separate emphasis is placed on the analysis of how metacategories are practiced in sociological discourse. The author’s hypotheses and preliminary conclusions are verified on the basis of material metacategories of the social order in the interpretation of a number of leading theoretical sociologists. For verification, P.A. Sorokin, T. Parsons, P. Bourdieu and E. Goffmann theories were used. The conclusion about the epistemological significance of metacategories for sociology and about their role in the scientific order of the organization of knowledge is drawn. In particular, the author proves that the study of the metacategory of order allows to reveal the metaorder of categories in theoretical sociology. Order as one of the most abstract, least “colored” and methodologically biased metacategories in this sense has a high potential for explicating the logic of the development of sociology.

Keywords: categories, metacategories, order, abstraction, sociology, methodology, epistemology.

Математик — это тот, кто умеет находить аналогии между утверждениями, лучший математик — тот, кто устанавливает аналогии доказательств, более сильный математик — тот, кто замечает аналогии теорий; но можно представить себе и такого, кто между аналогиями видит аналогии.

(Стефан Банах)

Социологическое теоретизирование в течение двух столетий своего практикования сталкивалось с множеством разнообразных вызовов. Одним из них, безусловно, является вопрос абстрагирования, обобщения, департикуляризации суждения социолога. Традиционная модель научного поиска предполагает рафинирование суждения от субъект(ив)ности его производителя посредством ряда процедур, где не последнюю роль играет построение, имплантирование и (вос)производство порядка метакатегорий.

Дело в том, что сама логика научного поиска, стартующего с шизофренизирующего¹ расчленения синкретичного объекта, востребует неизбежного восхождения по ступенькам абстрагирования. Начиная с предельно конкретного, нерасчленённо-

¹ Общеизвестна связь между схизмой, science, scissors, schizo- - и, как доказывают разнообразные теоретики, не только чисто этимологическая. Анализ современной науки, как показывает, например, Ф. Гваттари, действительно базируется на психопатологическом механизме шизофрении.

го, слитого в своей единичности объекта, «нормальная наука» (термин Т. Куна [1]) ἀνάλογισις вычленяет посредством мясницкого ножа criterion абстракты, которые всё меньше имеют отношение к непосредственному конкретному источнику этих абстрактов. С каждым уровнем абстрагирования эта связь становится всё менее очевидной: так, если натуральные числа как абстракция достаточно недистанцированы от их эмпирической конкретики, то рациональные числа дистанцированы куда больше, иррациональные – ещё больше и, наконец, практически невозможно для здравого смысла найти «привязки» для комплексных чисел.

Это проявляется и в дидактических диалог-диалектиках: младшие школьники сталкиваются с максимально конкретными объектами, а сложные абстракты вроде «момента импульса силы» им предъявляются лишь по мере развития их способности к аналитическому расчленению и синтезирующему обобщению.

Однако эта вполне самоочевидная логика саморазвития науки в случае с гуманитарными и социальными науками подвергается постоянному оспариванию и агрессивным попыткам её дезавуировать. Это осуществляется с позиций:

а) постмодернистской микронарративности, где социология зачастую позиционируется как уникальный, а то и монополярный носитель логики постмодерна [2]. Безусловно, постмодерн как состояние общества [3] предполагает изменение статуса метанарративов, однако, как показали социальные и эпистемологические процессы последней трети прошлого века, это изменение нельзя упрощать до «окончательного распада метанарративов», столь странно похожего на фукьямовский «конец истории»;

б) методологического номинализма, в рамках которого любые обобщения подзреваются в чрезмерном упрощении; однако при этом упускается из виду или же целенаправленно игнорируется неизбежность моделирования. Ведь, как учит системная теория [4], система оказывается способной сполна и целиком отразить другую систему (то есть, говоря эпистемологически, познать) исключительно при одном условии: если «познающая» система сложнее и объёмней, чем познаваемая. Это автоматически приводит к парадоксу познания, при котором проявляется, что познающий субъект

должен быть даже не аксиологически или эпистемологически сопоставлен с познаваемым объектом, а **онтологически надставлен** над ним; альтернативой является осуществление редукции комплексности, как её определил бы Н. Луман [5]. Такая же редукция комплексности оказывается невозможной без элиминации определённых как незначимые / несущественные / неприципиальные / несодержательные феноменов и эпифеноменов;

в) риторики «антитоталитаризма» и противостояния «рациофашизму» (П. Фейерабенд [6]). Эта риторика, порождённая бурным и опасным XX веком, опирается на крайне методологически и эпистемологически сомнительный концепт тоталитарности² и паразитически использует имманентную либеральность социологического научного дискурса, который автоматически клеймит апелляцию ко всеобщности – в том числе и эпистемологической всеобщности, как тоталитарность мышления и/или практик.

Именно на этом противоречии зиждется немалый комплекс проблем, с которыми сталкивается современная социология. Исследование этого комплекса (и экспликация результатов этого анализа на примере метакатегории порядка) с позиций возможности и уже происходящих процессов построения метапорядка категорий и стал **целью нашей статьи**.

Социология собственную первоначальную³ легитимацию конституировала на базе противопоставления метафизичности, абстрактности и оторванности от жизни предшествующих философских эпистемологических проектов, чем, между прочим, противопоставила себя магистральному пути общенаучного развития. В то время, как «нормальные науки», лидерствовав-

² Поставим, например, такой, вполне средневеково-метафизический вопрос: насколько тоталитарен сам дискурс тоталитаризма? Насколько противостоит этому тоталитаризму дискурс, опровергающий саму научность концепта тоталитаризма? В конце концов, какова качественная разница между тотальностью как принадлежностью к всеобщему и тоталитаризмом как принадлежностью к иному всеобщему?

³ Речь, конечно же, идёт о легитимации имени О. Конта. Легитимация имени М. Вебера – Э. Дюркгейма, по сути, реконституировавшая социологию на принципиально иных основаниях, отсылается к совершенно иным и, что характерно, также экстерналистским факторам: начиная от кризиса капиталистического общества начала XX века и заканчивая идейным противостоянием нарождавшемуся грозному критику в лице марксизма (детальнее см. [7]).

шие в XVIII-XIX веках (астрономия, физика, математика, биология), восходили по лестнице абстрагирования всё выше и выше, социология оказалась на эшеровской лестнице постоянного возвращения в исходную точку, если считать по высоте абстракции. Раз за разом обретаемые социологами понятия-«игрушки» («толпа» у Г. Лебона, «подражание» у Г. Тарда, «*alle Geist*» у В. Вундта, «организм» у Г. Спенсера) активно применялись для универсального объяснения всего общества, естественно, с ожидаемым результатом. Каждую из этих «игрушек» социологи рассматривали как теоретическую панацею, посредством которой они смогут объяснить всю природу и сущность общества⁴.

Однако параллельно складывался и процесс, характерный для «нормальной» науки: социологи ход за ходом обнаруживали всё более обобщающие, всё менее самоочевидные с позиций здравого смысла⁵ универсальные (или, как минимум, претендующие на универсальность) категории. «Социальное», «действие», «социальное действие», «социальный факт», «социальное пространство», «солидарность» - всё это понятия уже следующего, недоступного для многих наивных теоретиков XIX века⁶ яруса абстрагирования; на этом ярусе ещё сохраняется некоторая эмпирическая связь эпистемы с реальным миром в его конкретности, однако происходит первичное рафинирование. Ещё более абстрактными, сложными⁷, высокими⁸ категориями являются «легитимность», «смысл», «нор-

4 Отметим, что и в XX веке социология не до конца избавилась от этой «детской болезни», хотя почти на ощупь обнаруженная логика развития, схожая с логикой «нормальных наук», всё же минимизировали эти процессы. Однако в конце XX века мы получили не один яркий пример такой универсализации партикулярно обнаруженного; типичным и ярким примером стал «риск» у У. Бека.

5 Заметим, нет большей эпистемологической глупости, чем доксологическая мудрость: нет худшего проекта с претензией на эпистемическую честность, чем проект, апеллирующий к доксе здравого смысла как к конечной инстанции контроля и осмысления (детальной см. [8]).

6 Кроме, пожалуй, К. Маркса с его мощным философским бэкграундом и до сих пор так полностью и не раскрытой диалектической методологией.

7 То есть сложными, составленными из простых, как нас учит Г.В.Ф. Гегель [9].

8 Направленными на поиск, говоря языком С. Баха, всё более высоких аналогий, вплоть до аналогий между аналогиями.

ма», «аномия», «резидуи», «деривации», «рациональность», «социация», «форма», «содержание», «моральная плотность» и т.п. И этот путь, начало которого мы выше продемонстрировали на примере категорий Г. Зиммеля, Э. Дюркгейма, М. Вебера, В. Парето, в XX веке усилиями ключевых теоретиков, синтезировавших и соединявших классические наработки, пролегал всё выше и выше по ярусам абстрагирования.

Именно таким, очередным ярусом абстрагирования, например, стали «типичные переменные действия» [10], посредством которых Т. Парсонс «ушёл» от чисто описательной, идеографической, пусть и содержащей элементы аналитичности в виде чистых типов, веберовской логики в сторону абстрагирующего вычленения универсальных принципов объяснения не только микросоциальных (деятельностных), но и макросоциальных (структурных, системных) феноменов и процессов. И этот пример не является уникальным: несмотря на ситуативные «откаты к конкретике» и «отступления к партикулярностям» (из крупных и известных имён в этих контртенденциях можно вспомнить У. Бека или Ю. Хабермаса), социология демонстрировала настойчивый поиск сначала категорий высших степеней абстракции, а затем и метакатегорий.

Под последними мы подразумеваем «кварки» и «глюоны» концептуального аппарата, то есть те элементы, из которых может складываться понятийный каркас социологии на атомарном уровне (где атомами могут быть «коммуникация», «действие», «социальное», «норма», «практика», «ценность», «культура» и т.п.). Иначе говоря, при соблюдении определённой дисциплинарной дисциплины любая категория может быть «построена» из метакатегориальных компонентов, как любая теорема в конечном итоге сводится к пакету аксиом и протоколам операций между ними. Именно поэтому метакатегории отличаются высокой способностью проникновения в любую парадигму или теорию, низкой «преломляющей способностью», низкой «сопротивляемостью» имплантации этих метакатегорий в любую парадигму или теорию. Метакатегории вроде структуры или формы, содержания или системы с лёгкостью можно обнаружить в текстах по символическому интеракционизму и структурному функционализму, бурдвизму и постмодернизму, феноменологии

и постиндустриализму. И если П. Бурдьё или Э. Гидденс ограничивались достаточно узким набором метакатегорий (где ключевыми являются, конечно, «структура» и все её производные, «система», «стратификация», «дифференциация»), если К. Леви-Стросс нащупал одну из ключевых метакатегорий «структура», а Г. Зиммель, Н. Элиас и П. Штомпка – «процесс», то уже Н. Луман предпринимает масштабную попытку имплантации в социологию целого арсенала метакатегориальных единиц.

Социология благодаря колоссальному, иногда выглядящему самозамкнутым, сферически герметичному проекту Н. Лумана на новом витке развития получает в руки многие концептуальные идеи и предложения, с которыми она была уже ознакомлена предыдущим ходом развития, а также протосоциологическими достижениями, потенциал которых на уровне развития социальной науки XVIII-XIX веков было достаточно сложно оценить. «Различение», «операция», «система», «окружающий мир», «граница», «замкнутость», «контингентность», «кодирование», «селекция», «дифференцирование», «комплексность», «редукция» и даже (пусть и весьма спорно возведенная в статус метакатегории), «коммуникация» [11].

Реакция социологии на лумановское предложение весьма показательна и характерна. С одной стороны, с юридической точностью и пунктуальностью вычерченная система вызвала близкий к религиозному экстазу у некоторых социологов, заставивший вспомнить о том, что поклоняются непонятному, с другой же – Н. Луман столкнулся с каскадом упреков в метафизичности, заформализованности, безжизненности и непрактичности своей теории. Хотя парадокс «нет ничего более практичного, чем хорошая теория»⁹, как раз на примере Н. Лумана хорошо иллюстрируется. Такое восприятие социологами вдвойне симптоматично, поскольку на противоположном от Н. Лумана фланге социологии господствует идеологема «ничего сверх», которую ошибочно отождествляют с «бритвой Оккама», а следовательно, и исследовательская практика бардовского типа¹⁰. Профанирую-

щие идеологемы вроде «ты не понимаешь, чем занимаешься, если не можешь это объяснить пятилетнему ребёнку», становление медийной поп-науки, внедрение кастрированных и примитивизированных элементов научного знания в образ жизни современного потребителя в виде (псевдо)популяризации науки, успешно торгуемых бестселлеров¹¹ - всё это далеко не способствует выработке сложной, глубоко дифференцированной, высокоабстрактной научной картины мира и уж тем более её распространению.

Тогда как и в науке, и в искусстве, и в любой дисциплинированной (и) дисциплинарной деятельности именно способность к дифференциации и абстрагированию (то есть то самое «умение находить аналогии» на всех уровнях научного оперирования) и является показателем дисциплинированности (и) дисциплинарности мышления и его специализированной подготовки.

В этом смысле не менее симптоматичным оказывается кейс ANT¹², которая, как и Н. Луман, предложила социологии мета-язык для описания различных социологических языков. Однако этот язык в общей сложности [13] является куда более простым, чем у Н. Лумана, и в аксиоматическом виде может быть редуцирован до узкого набора из нескольких метакатегорий: «объект», «актант», «поток», «узел», «сеть». Именно этим узким набором сторонники ANT предлагают описывать и дефинировать разнообразные практики, идентичности, знаниевые комплексы, институциональные ансамбли, ценностно-нормативные системы и т.д. И хотя эпистемологический посыл ANT в этом плане мало чем отличается от лумановского (а именно: социологический эпистемологический инструментарий поверхностен; он описывает лишь видимую, кажущуюся, эпифеноменальную реальность; под поверхностью эпифеноменов скрывается сущность и структура феноменов), различие реакций и тот гносеологический ажиотаж, который был развёрнут вокруг ANT, вполне иллюстративен. И разница восприятий демонстрирует нам, что дело не в самой ги-

апелляции к квантовой механике, физической химии или морфологической цитологии.

¹¹ В предисловии к которым цинично пишут, что «каждая следующая формула в тексте книги снижает её продажи вдвое» [12].

¹² Акторно-сетевой теории, actor-network theory.

⁹ Который приписывают то И. Канту, то Г. Кирхгофу, то Л. Больцману, то даже А. Эйнштейну.

¹⁰ То есть «что вижу – о том и пою», а следовательно, - чего не вижу, того не существует. Полагаем, что тупиковость этой пресуппозиции легко осознать без

потезе метакатегорий, а в способе их репрезентации (для этого достаточно сравнить, например, невероятно доступный по стилистике изложения текст Джона Ло [14] с любым текстом Н. Лумана).

Итак, даже сама социология не отвергает метакатегории. Однако логика селекции социологией этих метакатегорий достаточно хаотична и бессистемна. Безусловно, потенциальный бурбакизм не является панацеей и даже просто хорошим рецептом для социологии, однако вопрос построения метаязыка социологии, через интерфейс которого могли бы коммуницировать различные социологические теории и парадигмы, является безусловно важным и актуальным. Ключевыми проблемами здесь становятся источники рекрутирования метакатегорий, точки кристаллизации и способ упорядочивания метакатегорий, то есть режим производства метапорядка социологической эпистемологии.

Возможными источниками метакатегорий для социологии, как демонстрирует историко-социологический процесс, являются:

- «естественное» (само)движение социологических категорий, из которых имманентно и зачастую имплицитно вырастают метакатегории. Таковы, например, метакатегории «действие», «смысл», «конфликт», «поле», «прогресс», «порядок», «восприятие» и др.;

- заимствования из общефилософского и общеметодологического контекста существования социологии. Это, пожалуй, наиболее богатое и плодотворное направление, давшее социологии целые гроздья метакатегорий вроде метакатегорий «система», «структура», «форма», «содержание», «противоречие», «процесс», «явление», «изменение», «развитие»;

- извлечения из других наук и их работ; таково, например, понятие функции, извлечённое Г. Спенсером для социологии из биологической науки [15], понятие статики или динамики, имплантированное позитивистами из физики [16], понятия элемента, состояния, организации, идентичности, уровня, деятельности и др.

Именно такой генетической разнородностью метакатегорий определяется сложность их идентификации и практикования. Ведь пространство применимости метакатегорий в социологии определяется их потенциальным функционалом как:

- собственно метакатегорий, позволяющих, с одной стороны, объективировать категории высшего для данной конкретной теории или парадигмы абстракции, с другой – формулировать претендующую на универсальность аксиоматику¹³, с третьей – сохранять интерфейсы для взаимодействия с другими парадигмами и теориями;

- «служебных слов», то есть способов описания форм отношений между сущностными категориями. Так, в сочетании категорий «структура действия», взятом у структуралиста [17], «структура» представляет собой метакатегорию, тогда как в «классовой структуре общества» это безусловно, «служебное слово», которое вследствие этого зачастую даже не дефинируется и специально не исследуется. Точно так же «порядок социального» [18] содержит метакатегорию порядка, тогда как «общественный порядок» содержит исключительно служебное слово «порядок», отсылающее к сущностным словам вроде «право», «санкция», «соблюдение», «норма» и так далее;

- категорий или их составных элементов, что становится возможным при построении социальной теории высокой степени абстракции (как это происходит у системных теоретиков Н. Лумана или Т. Парсонса), а также при построении социальной теории междисциплинарного типа (см., например, интереснейшую антрополого-социологическую попытку Эриха Фромма [19]).

Однако независимо от того, насколько рефлексивно и осознанно применяется метакатегория, насколько стройной оказывается система категорий и метакатегорий, с уверенностью можно сказать, что современная социология не оставляет попыток возвести колоссальное здание метаязыка для универсализации социологических разработок, для упрощения коммуникации различных социологических теорий и парадигм, в конце концов – для защиты собственной научной идентичности. Одной из потенциальных стартовых точек архитектуризации такого метаязыка может, с нашей точки зрения, стать метакатегория порядка.

¹³ Заметим, что ни одна социологическая теория/парадигма, претендующая на универсальность, не обходится без аксиоматических метакатегорий, объяснение и интерпретация которых чаще всего полагается за пределами данной теории, в «работах предшественников» или в их «самоочевидности».

Так, один из первых метатеоретиков социологии Толкотт Парсонс¹⁴ использовал эту метакатегорию как эксплицитно, так и имплицитно, как в концептуальном, так и в служебном функционалах. Интерпретируя социальную систему как «интегративную для систем действия в целом», он предлагает особое внимание «уделять тому, как она обеспечивает или, наоборот, не обеспечивает различные порядки и уровни внутренней интеграции» [20, с. 23]. Совершенно очевидно, что тут он использует эту категорию как служебную, однако тут же, на той же странице, оперирует ею как метакатегорией, не нуждающейся в определении, однако же сущностно разъясняющей его содержательную категорию: «...мы называем нормативный аспект системы легитимным порядком» [20, с. 23], уточняя, что это не теоретическое допущение: «То, что порядок в системах действия основан на нормативном контроле, представляет из себя самое основное эмпирическое обобщение» [21, с. 46].

Имплицитное употребление данной категории мы находим, когда Т. Парсонс фактически описывает генезис социального порядка: «Но действия не бывают единичными и дискретными, они организованы в системы. Этот момент даже на самом элементарном системном уровне заставляет рассматривать компонент системной ориентации. С точки зрения системы координат действия, такая интеграция является упорядочиванием возможностей ориентации при помощи отбора» [21, с. 79]. Макросоциальная и реалистическая ориентация Т. Парсонса докситически принуждает его обсуждать порядок как реально существующий (см. по этому поводу цитату выше), а именно как реальное распределение «возможностей ориентации при помощи отбора», которая обретает внешнюю репрезентированность как интеграция.

14 Напомним, что американский социолог сам о себе заявлял: «...я принял кантовский подход к проблеме порядка. Очень широко, в плане эпистемологии эмпирического знания, Д. Юм задавал вопрос: «Возможно ли достоверное знание о внешнем мире?» — и приходил, в общем, к отрицательному ответу. Кант, со своей стороны, ставил этот вопрос сложнее. Сперва он доказывал, что фактически мы имеем общезначимое знание о внешнем мире, а затем вопрошал: «Как это возможно?» — то есть при каких условиях возможно? Аналогично некоторые теоретики задавали себе вопрос о возможности социального порядка вообще и часто отрицали саму его возможность. Я же всегда предполагал, что социальный порядок, хотя и несовершенный, существует реально...» [20, с. 258].

Схожий эпистемологический дизайн имеет теория П. Сорокина, согласно которому [22] основа внутреннего социального мира — наличие в обществе целостной, упорядоченной, твердо воспроизводимой и функционирующей системы ценностей и норм поведения. Именно нормативный аспект общества и задаёт саму возможность порядка, с точки зрения П. Сорокина, пусть даже он при этом сам концепт порядка не употребляет. Не чуждо автору и служебное употребление этой категории¹⁵, и концептуальное: «Социальный порядок не случаен, он есть продукт многовекового приспособления человечества к среде обитания и индивидов друг к другу. Это — итог вековых усилий, опыта, стремления создать наилучшие формы социальной организации и жизни» [23, с. 230]. Как видим, в отличие от своего ученика, П. Сорокин выводит категорию случайности за пределы категории порядка и говорит о социальном порядке как о *неслучайном*. Заметим, что у Т. Парсонса явно считывается понимание социального порядка как порядка *неслучайности*¹⁶.

И уж окончательно эта коннотация неслучайности уходит на задний план, в фон понимания порядка у таких теоретиков, как П. Бурдьё или И. Гоффман. Так, в одном из мало на данный момент изученных трудов П. Бурдьё при описании сообщества академических работников аргументируется: «Так, например, в безбрачии или разводе, с одной стороны, и в размере семьи — с другой (которые вносят значительный вклад в производство основной оппозиции поля), можно разглядеть показатель не только социальной интеграции, согласно классическому видению, но также и интеграции в социальный порядок — одним словом, некоторую меру того, что можно было бы назвать вкусом к порядку» [24, с. 102]. Здесь порядком оказывается нерелевантная практическая релевантность объективных структур и субъективных структур¹⁷. Порядком в мета-

15 Подавление меньшинства существует повсеместно; оно приводит к индивидуальным нарушениям порядка, обычно именуемым преступлениями [23].

16 Понимание, которое впоследствии окажется принципиальным для следующего поколения системной теории в лице Н. Лумана.

17 Более детально П. Бурдьё раскрывает это при анализе политического поведения изучаемой им касты: «Профессора медицины, кроме медиков-исследователей, довольно часто склонные к политиче-

категориальном смысле, по П. Бурдьё, тут оказывается релевантность порядка и вкуса к порядку, когда слово «порядок» взято в категориальном значении. Иначе говоря, в порядке участвуют производители этого порядка, в том числе и академические производители: «С одной стороны, существует наука о порядке и власти, стремящаяся к рационализации в двойном смысле слова существующего порядка. С другой — наука о порядке и власти, которая стремится не упорядочить публичные интересы, а осмыслить их как таковые, понять, чем являются социальный порядок и государство, сводя их посредством исторического сравнения или воображаемой вариации к простому частному случаю из пространства возможностей, осуществленных или осуществимых» [24, с. 140].

С точки зрения сущности порядка, ничуть не менее синтетическим оказывается концепция Ирвинга Гофмана. Он, конечно, часто использует эту метакатегорию и как служебную¹⁸, однако в том случае, когда говорит о «ритуальном порядке» [там же], о «системе практических условностей, приёмов и процедурных правил, функционирующей как средство направления и упорядочивания потока сообщений» [25, с. 50], об «очевидных границах для принятия ролей в сексуальном взаимодействии» [26, с. 358]. Именно такие коннотации позволяют нам установить метапорядки категорий: а именно соотносить, например, порядки категорий с метакатегориями порядка, процесса, формы, содержания, хаоса¹⁹, структуры²⁰. Мы обнаруживаем, что, например, у П. Бурдьё или И. Гофмана метакатегория порядка подчиняет себе категорию структуры, тогда как у Р. Барта или Ю. Кристевой, наоборот, метакатегория структуры включает в себя категорию порядка.

Таким образом, исследование метакатегории порядка позволяет вскрыть ме-

тапорядок категорий в теоретической социологии. Порядок как одна из наиболее абстрактных, наименее «окрашенных» и методологически ангажированных метакатегорий в этом смысле обладает высоким потенциалом экспликации логики развития социологии. Однако, с нашей точки зрения, специализированное исследование метакатегориального порядка организации социологии находится только в самом начале, и может быть полезным как методологически, так и дидактически. Преподавание, медиакоммуникация, да и вообще какая-либо публичная трансляция социологического знания невозможны без однозначной и чёткой демаркации различных его элементов, что особенно актуально для квалифицированной и специализированной научной дискуссии, из которой элиминируются личностные или парадигматические элементы.

Предложенный нами эскиз исследования, конечно, не претендует на полноту и не может быть понят как исчерпывающий. Исследование генезиса и практикования других метакатегорий, построение метакатегориальной карты социологии, исследование связи между «интернальным» текстом социологии (то есть текстом социологии-как-социологии, социологии-для-себя) и «экстернальным» текстом социологии (то есть социологии-как-практики, социологии-как-поля, говоря на языке П. Бурдьё [27]) — всё это задачи дальнейшего исследования в размеченном нами пространстве.

скому безразличию, свойственному тем, для кого социальный порядок является чем-то само собой разумеющимся» [24, с. 135].

18 Например: «При возникновении инцидента человек, чье лицо подверглось угрозе, может попытаться восстановить ритуальный порядок с помощью одной стратегии, тогда как другие участники контакта могут желать или ожидать, что будет использована другая стратегия» [25, с. 42].

19 Хотя коннотация с этой метакатегорией может рассматриваться как частный случай коннотации с метакатегорией порядка, конечно.

20 Соотношение с метакатегорией порядка остаётся тут проблематичным и дискуссионным.

Литература

1. Кун Т. Структура научных революций. Москва: Прогресс, 1977. 300 с.
2. Бауман З. Философия и постмодернистская социология. Вопросы философии. 1993. № 3. С. 46-61.
3. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 160 с.
4. Давыдов А.А. Системная социология – социология XXI века? Социологические исследования. 2006. № 6. С. 20-25.
5. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества. Социо-Логос. Вып. 1. М., 1991. С. 194-218.
6. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания. Москва: АСТ, 2007. 413 с.
7. Поступной А.Н. Преподавание социологии в Украине: состояние и перспективы. Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». 2007. Выпуск 38. С. 140-146.
8. Бурдые П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений. Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. Москва: Socio-Logos, 1996. С. 8-31.
9. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. В 3-х тт. Москва: Мысль, 1970.
10. Батыгин Г.С. Структурный функционализм Толкотта Парсонса. Вестник РУДН. Серия «Социология». 2003. № 4-5. С. 6-34.
11. Филиппов А.Ф. Теория систем: аутопойесис продолжается. Социологическое обозрение. 2003. Том 3. № 1. С. 50-58.
12. Хокинг С. Чёрные дыры и молодые вселенные. Москва: АСТ, 2017. 176 с.
13. Ерофеева М.А. Акторно-сетевая теория и проблема социального действия. Социология власти. 2015. № 1. С. 17-36.
14. Ло Дж. Объекты и пространства. Социологическое обозрение. 2006. Том 5. № 1. С. 30-42.
15. Окатов А.В. Типология и эволюция общества в социологической концепции Г. Спенсера. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. № 2014. 2014. № 10. С. 32-39.
16. Гуц А.К. Квантовый подход к описанию социальной статистики и социальной динамики Огюста Конта. Математические структуры и моделирование. 2016. № 40. С. 65-71
17. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва: Академический Проект, 2000. 880 с.
18. Голиков О.С. Фабрикація порядку. Знання в конституванні соціального. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 592 с.
19. Фромм Э. Революция надежды. Навстречу гуманизированной технологии. Москва: АСТ, 2006. 288 с.
20. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва: Аспект-Пресс, 1998. 270 с.
21. Парсонс Т. О социальных системах. Москва: Академический проект, 2002. 832 с.
22. Сорокин П.А. Причины войны и условия мира. Социологические исследования. 1993. № 12. С. 140-148.
23. Сорокин П.А. Человек, цивилизация, общество. Москва: Политиздат, 1992. 544 с.
24. Бурдые П. Homo Academicus. Москва: Издательство Института Гайдара, 2018. 464 с.
25. Гофман И. Ритуал взаимодействия. Москва: Смысл, 2009. 319.
26. Гофман И. Анализ фреймов. Эссе об организации повседневного опыта. Москва: ИС РАН, 2003. 752 с.
27. Бурдые П. Клиническая социология поля науки. Социоанализ Пьера Бурдьё. Альманах Российско-Французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. Москва: Алетейя, 2001. С. 19-35.

References

1. Kuhn, T. (1977) The Structure of Scientific Revolutions. Moscow: Progress [in Russian]
2. Bauman, Z. (1993) Philosophy and postmodern sociology. Questions of philosophy. No. 3, pp. 46-61 [in Russian]
3. Lyotard, J.-F. (1998) The Postmodern Condition. St. Petersburg: Aletheia [in Russian]
4. Davydov, A. A. (2006) Systemic sociology – the sociology of the 21st century? Sociological researches. No. 6, pp. 20-25.
5. Luhmann, N. (1991) Tautology and Paradox in The Self-Descriptions of Modern Society. Socio-Logos. Vol. 1. Moscow, pp. 194-218 [in Russian]
6. Feyerabend, P. (2007) Against Method. Outline on an anarchistic theory of knowledge. Moscow: AST [in Russian]
7. Postupnoy A. (2007) Teaching sociology in Ukraine: condition and prospects. Visnyk of V. N. Karazin Kharkov National University «Sociological studies of modern society: methodology, theory, methods.» Issue 38, pp. 140-146 [in Russian]
8. Bourdieu, P. (1996) University doxa and creativity: against scholastic divisions. Socio-Logos'96. Almanac of the Russian-French Center for Sociological Research, Institute of Sociology, Russian Academy of Sciences. Moscow: Socio-Logos, pp. 8-31 [in Russian]
9. Hegel, G. V. F. (1970) Science of Logic. In 3 vols. Moscow: Thought [in Russian]
10. Batygin, G. S. (2003) Talcott Parsons' Structural Functionalism. Bulletin of the RUDN University. Series «Sociology» No. 4-5. pp. 6-34 [in Russian]
11. Filippov, A. F. (2003) System Theory: autopoiesis continues. Sociological Review. Vol. 3. No. 1, pp. 50-58 [in Russian]
12. Hawking, S. (2017) Black Holes And Baby Universes. Moscow: AST [in Russian]
13. Erofeeva, M. A. (2015) Actor-network theory and the problem of social action. Sociology of power No. 1. pp. 17-36 [in Russian]
14. Law, J. (2006) Objects and spaces. Sociological Review Vol. 5. No. 1, pp. 30-42
15. Okatov, A. V. (2014) Typology and evolution of society in G. Spencer's sociological concept. Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities. No. No. 10, pp. 32-39 [in Russian]

16. Guts, A. K. (2016) A quantum approach to the description of social statics and the social dynamics of Auguste Comte. *Mathematical structures and modeling* No. 40, pp. 65-71 [in Russian]
17. Parsons, T. (2000) *The Structure Of Social Action*. Moscow: Academic Project [in Russian]
18. Golikov, O. S. (2018) *Fabrication of the order. Knowledge in the constitution of social*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkov National University [in Ukrainian]
19. Fromm, E. (2006) *The revolution of hope. Toward a humanized technology*. Moscow: AST [in Russian]
20. Parsons, T. (1998) *The System of Modern Societies*. Moscow: Aspect-Press [in Russian]
21. Parsons, T. (2002) *The Social System*. Moscow: Academic Project [in Russian]
22. Sorokin, P.A. (1993) *The causes of war and the conditions of peace*. *Sociological research*. No. 12, pp. 140-148.
23. Sorokin, P. A. (1992) *Man, Civilization, society*. Moscow: Politizdat, 1992 [in Russian]
24. Bourdieu, P. (2018) *Homo Academicus*. Moscow: Publishing House of the Gaidar Institute [in Russian]
25. Hoffman, I. (2009) *Interaction Ritual*. Moscow: Sense [in Russian]
26. Hoffman, I. (2003) *Frame Analysis. An Essay on Organization of Experience*. Moscow: IS RAS [in Russian]
27. Bourdieu, P. (2001) *Clinical Sociology of Science Field. Socioanalysis of Pierre Bourdieu*. Almanac of the Russian-French Center for Sociology and Philosophy of Sociology Institute of the Russian Academy of Sciences. Moscow: Aletheia pp. 19-35 [in Russian]

ДИНАМИКА ГЛОБАЛЬНЫХ (НЕО)КОЛОНИАЛЬНЫХ НЕРАВЕНСТВ: ЭВРИСТИКИ КОНЦЕПЦИИ ДЖОВАННИ АРРИГИ

Анна Иванова

аспирантка кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина,
email: a.k.ivanova6@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6898-79512>

Статья посвящена рассмотрению эвристического потенциала социологической концепции Джованни Арриги в исследовании динамического аспекта формирования и поддержания глобальных систем неравенства. Для достижения цели – анализ применимости динамического аспекта теории для изучения названной темы – исследуется сменяемость системных циклов накопления и гегемонии. Отдельное внимание уделяется переходным моментам, в которых происходит кризис гегемонии и один цикл сменяется другим, вслед за чем можно наблюдать транзит гегемонии. Рассматриваются кейсы (Генуя, Амстердам, Великобритания, США), которые Джованни Арриги выделяет для иллюстрации цикличности исторического развития мирового капитализма и его финансиализационной характеристики этих процессов. Изучается способ применения Дж. Арриги марксовской формулы накопления капитала (Д-Т-Д') к описанию механизма смены системных циклов накопления; анализируется ее потенциал для изучения данного процесса. Изучаются особенности процесса сменяемости циклов накопления: движение к формированию более сильной космополитической империи, историческая и географическая обусловленность, двойное движение вперед и назад. В заключительной части рассматриваются возможные векторы будущего развития мирового порядка и формирования новых глобальных систем неравенства, как их предлагает описывать Дж. Арриги. Особое внимание уделяется роли транснациональных корпораций в процессе экспансии мирового капитализма. Результатом работы становится критический анализ теории Джованни Арриги, который определяет сильные и слабые стороны в исследовании избранного предмета, а также обозначаются потенциальные направления для дальнейшего исследования. Предпринимается попытка применить динамический аспект концепции для объяснения природы и функций глобальных систем неравенства.

Ключевые слова: гегемония, транзит гегемонии, кризис гегемонии, империализм, капитализм, капиталистический империализм, системные циклы накопления, Джованни Арриги.

Стаття присвячена розгляду евристичного потенціалу соціологічної концепції Джованні Аррігі в дослідженні динамічного аспекту формування та підтримки глобальних систем нерівності. Для досягнення мети – аналізу застосовності динамічного аспекту теорії для розгляду названої теми – досліджується змінюваність системних циклів накопичення і гегемонії. Особливе увагу приділяється перехідним моментам, в яких відбувається криза гегемонії і один цикл змінюється іншим, слідом за чим можна спостерігати транзит гегемонії. Розглядаються кейси (Генуя, Амстердам, Великобританія, США), які Джованні Аррігі виділяє для ілюстрації циклічності історичного розвитку світового капіталізму і фінансіалізаційної характеристики цих процесів. Досліджується спосіб застосування Дж. Аррігі марксової формули накопичення капіталу (Д-Т-Д') до опису механізму зміни системних циклів накопичення; аналізується її потенціал для вивчення даного процесу. Вивчаються особливості процесу змінюваності циклів накопичення: рух до формування більш сильної космополітичної імперії, історична та географічна зумовленість, подвійний рух вперед і назад. У заключній частині розглядаються можливі век-

тори майбутнього розвитку світового порядку і формування нових глобальних систем нерівності, як їх пропонує описувати Дж. Аррігі. Особлива увага приділяється ролі транснаціональних корпорацій в процесі експансії світового капіталізму. Результатом роботи стає критичний аналіз теорії Джованні Аррігі, який визначає сильні і слабкі сторони в дослідженні обраного предмета, а також позначаються потенційні напрямки для подальшого дослідження. Робиться спроба застосувати динамічний аспект концепції для пояснення природи і функцій глобальних систем нерівності.

Ключові слова: гегемонія, транзит гегемонії, криза гегемонії, імперіалізм, капіталізм, капіталістичний імперіалізм, системні цикли накопичення, Джованні Аррігі.

Dynamics of Global (Neo)Colonial Inequalities: Heuristics of G. Arrighi's Concept

Anna Ivanova

PhD student, Department of Political Sociology,
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
email: a.k.ivanova6@gmail.com,

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6898-79512>

The article deals with the heuristic potential of the sociological theory by Giovanni Arrighi in the study of the dynamic aspect of the formation and maintenance of global inequality systems. To achieve the goal – to analyze the applicability of the dynamic aspect of the theory to study the mentioned topic – the changes of systemic cycles of accumulation and hegemony is analyzed. Special attention is paid to transitional points in which a hegemony crisis occurs and one cycle is being replaced by another, after which one can observe the hegemony transit. The cases (Genoa, Amsterdam, United Kingdom, USA) that Giovanni Arrighi selects to illustrate the cyclical nature of the historical development of world capitalism and the financialization character of these processes are being considered. The article studies the method of how G. Arrighi applies the Marxian formula of capital accumulation (M-C-M') to the description of the mechanism for changing accumulation cycles; its potential for studying this process is analyzed. The distinctive features of the development process of accumulation cycles are studied: movement towards the formation of a stronger cosmopolitan empire, historical and geographical conditionality, double movement forward and backward. In the final part, possible vectors of the future development of the world order and the formation of new global inequality systems according to G. Arrighi's vision are examined. Particular attention is paid to the role of transnational corporations in the expansion of world capitalism. The result of the work is a critical analysis of G. Arrighi's theory, which determines the strengths and weaknesses in the study of a chosen subject, and also identifies potential areas for further research. An attempt is made to apply the dynamic aspect of the concept to explain the nature and functions of global systems of inequality.

Keywords: hegemony, hegemony transit, hegemony crisis, imperialism, capitalism, capitalist imperialism, systemic accumulation cycles, Giovanni Arrighi.

В нашей предыдущей статье мы рассмотрели статические аспекты формирования и поддержания глобальных систем неравенства, которые описывают общие закономерности функционирования мирового порядка в историко-социологической теории итальянского социолога Джованни Арриги. Статика глобальных систем неравенства как их «анатомия», говоря метафорами Г. Спенсера, является важной исследовательской рамкой, однако сама по себе не даёт существенного эпистемологического прироста и должна быть дополнена ис-

следованием «физиологии», то есть динамики глобальных систем неравенства. Да и сами эти процессы имеют динамический аспект, который позволяет рассмотреть мировой порядок и глобальные системы неравенства, укорененными в исторический и социальный контекст. Именно исследование, которое проводит Джованни Арриги в отношении процессов производства и воспроизводства циклов капиталистического империализма, может дать ответ как о (нео)колониальных механизмах и их развитии, так и о перспективах Украины в этих ци-

клах и механизмах, чем и обусловлена актуальность продолжения разработок концепции Дж. Арриги.

Напомним, что для Дж. Арриги динамичность капиталистического империализма, который он называет важнейшей особенностью современного мирового порядка, рассматривается как характеристика цикличная. Более того, весь исторический процесс от начала XVI века видится ему цикличным: циклично разворачивается процесс экспансии и накопления капитализма, циклично разворачивается и сворачивается гегемония доминирующего государства. Несмотря на это, каждый исторический цикл имеет собственные особенности, схожими остаются лишь механизмы их смены. Поэтому целью этой работы является изучение эвристического потенциала концепции Джованни Арриги для социологического исследования динамического аспекта (нео)колониальных глобальных систем неравенства и взвешивания её возможной приложимости к локальным и глобальным проблемам как мир-системы капитализма, так и Украины.

Смена гегемонии как следствие смены цикла накопления

Базис теории Джовани Арриги формируется в период, когда в социальные науки приходит мода на объявление конца – истории, холодной войны, капитализма. Дж. Арриги соглашается с тем, что некий важный исторический этап действительно подходит к концу, однако это не имеет ничего общего с концом как неизбежным и невозвратным феноменом. Исследователь критически осмысляет подобные заявления, спрашивая, что стоит за утверждениями «коммунизм рухнул» или «социализм преуспел»? По его мнению, это относительные утверждения, которые формируются на основе сравнения с некоторыми стандартизированными представлениями о благосостоянии северо-западного региона мира. То есть не конкретных сообществ или государств, а некой обобщенной политической единицы, к которой с разной долей вероятности можно отнести страны северных и западных регионов мира [1]. Таким образом, Дж. Арриги удается подчеркнуть, во-первых, преемственность и укорененность в истории этапов общественного развития, а во-вторых – существование некой целост-

ной субструктуры, которая доминирует в мир-системе.

Для Джованни Арриги мир на стыке XX и XXI веков находится в состоянии *транзита гегемонии*, нестабильного и неуверенного периода, который характеризуется возросшей ролью финансового капитала и тенденцией к финансовой экспансии. Признаками этого транзита выступают возникновение нового мирового лидера, который основывается на новых правительственных и бизнесовых структурах, а также реорганизация системы таким образом, чтобы экспансия капитала могла продолжаться на более обширные территории [2, с. 258]. В начале XXI века, когда Дж. Арриги публикует эту работу, актуальным оказывается капиталистическое освоение территорий бывшего СССР и возникновения новых форм капиталистических отношений в Китае. Возможно, именно это дает возможность исследователю заявлять об освоении новых территорий. В 2019 году сложно представить существование территорий, которые не находились бы в поле «внимания» капитала. Отсюда возникает вопрос: возможна ли большая территориальная экспансия капитала в наши дни?

Джованни Арриги остается при своей идее о цикличности развития, но отмечает, что каждый цикл обладает некоторыми общими и отличными характеристиками. Каждый последующий цикл отличается от предыдущего по двум параметрам: чем больше концентрация организационных возможностей, которыми обладает государство-гегемон по сравнению с его предшественником, тем выше объем и динамическая плотность системы, которая реорганизуется этим государством¹. Поэтому несмотря на наличие общих черт между, например, американской (XX-XXI века), британской (XVIII - XIX века) и голландской гегемонией (XVII век), есть веские причины ожидать, что нынешняя финансовая экспансия закончится не так, как раньше: она охватывает большие территории и огромными организационными возможностями. Но есть и веские причины для того, чтобы интерпретировать

1 Под концентрацией организационных возможностей Дж. Арриги понимает способность доминирующего центра организовывать социальный порядок в соответствии со своими интересами, а под объемом и динамической плотностью - пространство, которое попадает под это воздействие.

нынешнюю экспансию и сопутствующую ей мощь США как признаки гегемонистского кризиса, аналогичного кризисам, которые случились 100 и 250 лет назад. Здесь прослеживается параллель между теорией смены циклов Джованни Арриги и идеей Томаса Пиккети о том, что капитализм в XXI веке обладает многими характеристиками феодального капитализма XVIII века [3]. Этот анализ позволяет Дж. Арриги прийти к выводу, что глобальная финансовая экспансия на стыке XX и XXI веков не является ни новой стадией мирового капитализма, ни предвестником «гегемонии грядущих мировых рынков». Скорее, это явный признак того, что мир находился (и продолжает находиться?) в разгаре гегемонистского перехода, аналогичного переходу гегемонии от Голландии к Британии и от Британии – к США. Эта аналогия позволяет скептически относиться к долгосрочной стабильности нынешнего мирового господства финансового капитала и связанным с этим упадком влияния США [2, с. 274]. Эта логика – сильная сторона теории Джованни Арриги, поскольку она предоставляет инструменты для того, чтобы увидеть общие закономерности исторического развития капитализма и гегемонии, а также проанализировать настоящий этап и предсказать развитие в будущем.

Системные циклы накопления: особенности и характеристики

Вопреки распространенной точке зрения, что финансиализация (способность финансового капитала овладеть рынком и господствовать над деловым миром) – это отличительная черта XX века, Джованни Арриги, вслед за Ф. Броделем и Д. Харви, утверждает, что финансовый капитал уже владел рынком в прошлом в Амстердаме или даже в Генеуе. Это означает, что: 1) финансиализация ведет к перенакоплению капитала (накопление, превышающее нормальные инвестиционные возможности); 2) проявилась она намного раньше, чем возникла связь между капитализмом и индустриализмом [4, с. 8]. Эти тезисы позволяют рассматривать финансиализацию как неотъемлемую характеристику капитализма, которая проявляется сильнее по мере его экспансии.

В исторической перспективе Дж. Арриги рассматривает этап финансовой экспансии капитала как циклический процесс, который подчиняется некой общей логике.

Для объяснения этой логики исследователь использует общую формулу индивидуального накопления капитала (Д-Т-Д'), предложенную Карлом Марксом, но переносит ее на глобальный уровень, описывая с ее помощью общие паттерны смены цикла финансовой гегемонии государств, начиная с XVI века. Джованни Арриги утверждает, что капитал, а вместе с ним и государство-гегемон, проходит две стадии (материальной экспансии (Д-Т) и финансовой экспансии (Т-Д')), которые чередуются между собой. На стадии материальной экспансии денежный капитал (Д) активизирует растущую массу товаров (Т), включая овеществленную рабочую силу, превращая ее в товар. «В каждом цикле материальная экспансия осуществляется вследствие появления особого блока правительственных и деловых структур, способных повести систему к новому пространственному закреплению, что в свою очередь создает условия для более широкого мирового разделения труда» [4, с. 9]. На финансовом этапе товар снова превращается в деньги (в увеличенном объеме), а накопление осуществляется через финансовые сделки. Совокупность этих двух стадий и процесс их сменяемости Дж. Арриги называет *системным циклом накопления* [4, с. 9]. Один цикл может продолжаться до тех пор, пока может продолжаться прибыльная экспансия капитала. Когда она становится невозможной, происходит кризис гегемонии и формируется новый центр [4, с. 10]. Этот нетривиальный перенос идей К. Маркса на более масштабный уровень позволяет взглянуть на накопление капитала не только как на сугубо экономический процесс, но и как на социальный процесс, упорядочивающий межгосударственные отношения, порождающие глобальные и локальные неравенства.

Чтобы финансовая экспансия могла продолжаться, а капитал – расти, недостаточно одной финансовой поддержки этих процессов: последние неизбежно ставят одни страны в зависимое положение, а другие – в доминирующее, и, соответственно, высока вероятность возникновения сопротивления такому порядку. Поэтому доминирующие субъекты нуждаются в установлении не только экономической, но и политической, и культурной власти, которые проявляются в империалистских и гегемониальных практиках.

То же самое касается и последствий финансовой экспансии: они проявляются не только в финансовой сфере, но воздействуют на социальное, экономическое, политическое и физическое состояние государств. Как следствие финансовая экспансия а) делает необходимым пространственное закрепление; б) что в свою очередь порождает накопление через изъятие. Ведущие силы на предыдущем материальном этапе обычно более способны приспособиться к новым правилам. Так они приводят систему накопления к финансовой экспансии и еще какое-то время остаются на плаву. Так происходит переключение с одного типа лидерства на другое [4, с. 12].

Каждый цикл определяется совокупностью правительственных и деловых сил, которые обеспечивают вначале материальную, а потом финансовую экспансию. Циклы не существуют независимо друг от друга, они пересекаются: финальный этап финансовой экспансии предыдущего цикла совпадает с начальным этапом материальной экспансии последующего. Предыдущий цикл создает основания для дальнейшей экспансии последующего, или, как говорил Арриги, «осень» одного цикла становится «весной» другого.

Наиболее релевантной иллюстрацией такого перехода можно считать переход от британского к американскому господству во второй половине XX века, когда британская колониальная система окончательно рухнула вследствие Второй мировой войны, за время которой США успели накопить материальную базу, необходимую для первой, материальной, стадии экспансии. Еще какое-то время политическое лидерство сохранялось за Соединенным Королевством, но экономическое лидерство перешло к Соединенным Штатам.

Для описания процесса перехода лидерства одного центра к другому Дж. Арриги выявляет некие общие закономерности («эволюционные паттерны»), которые определяют характер смены циклов. Исследователь отмечает, что в ходе истории происходит движение к формированию более сильной космополитической империи, состоящей из блоков правительственных и бизнесовых организаций, которые расширяют функциональный и пространственный объем мировой капиталистической системы. Дж. Арриги делает следующий

вывод: чем мощнее эти блоки, тем короче режим накопления, соответственно, тем быстрее они достигают предела финансовой экспансии, и тем быстрее случается кризис перепроизводства этого режима [2, с. 264]. Так, например, за почти трехвековым господством Британии последовало всего несколько десятилетий американского господства, которое, по мнению Дж. Арриги, уже находится на своей финальной стадии. Поэтому наблюдение кажется достаточно обоснованным.

Во-вторых, повторяющиеся паттерны преемственной смены циклов не являются случайным процессом. Они обусловлены рядом исторических и географических факторов, которые тоже трансформировались в ходе борьбы, а последняя, в свою очередь, лежит в основании финансовой экспансии. Так Дж. Арриги в очередной раз показывает, что он не формирует теорию «в вакууме», а понимает важность контекста.

В-третьих, смена цикла характеризуется двойным движением вперед и назад одновременно. Для каждого шага вперед в процессе интернационализации издержек с помощью нового режима накопления предусматривалось возрождение правительственных и деловых стратегий и структур, которые были заменены предыдущим режимом [5, с. 534]. Арриги сравнивает это движение с движением маятника и демонстрирует его функционирование на примере роста и снижения государственной регуляции экономики на разных циклах. Так, например, «регулирующая» основа американского режима сложилась в ответ на дисфункции «дерегулирующей» основы британского режима [6, с. 415], которая в свою очередь была следствием «регулирующей» политики голландского режима. Это же дает основание предполагать, что современный мир будет двигаться в сторону большей экономической дерегуляции. Ту же логику можно применить к анализу стратегий и структур накопления [5, с. 534]. Здесь режимы движутся между полюсами «экстенсивный – интенсивный». К экстенсивным режимам относятся организационные структуры типа «космополит-империя», которые активно открывали и осваивали новые территории для капитала. К интенсивным – организационные структуры «корпоративно-национального» типа, которые отвечают за географическую консолидацию

[5, с. 534 -535]. Дж. Арриги отмечает, что Генуя и Британия – это примеры экстенсивных структур, так как на этапах их господства происходили крупные географические открытия и колонизация. В то же время господства Амстердама и США характеризуется консолидацией того, что было накоплено на предыдущем этапе. Такое движение режимов между полюсами помогает последовательно и безопасно расширять и сохранять накопления. Кроме того, такое «маятниковое» движение от одного полюса к другому создает иллюзию перемен и делает менее видимой постоянную тенденцию капитализма к экспансии. Интенсивные периоды не отменяют экспансию, они лишь предоставляют время и пространства для укрепления позиций капитала.

На основании этих выводов Дж. Арриги спорит с М. Хардтом и А. Негри, авторами «Империи» [7], которые рассматривают циклическую историю капитализма как «вечное возвращение одного и того же» [5, с. 532]. Для Дж. Арриги ее цикличность скорее демонстрирует, что именно тогда, когда «одно и то же» (в форме периодических финансовых расширений всей системы) возвращается, новые пространственно-временные закрепления, серьезные переходные кризисы и длительные периоды накопления путем изъятия производят революцию в исторической географии капитализма. Неотъемлемой частью этих «революций» было появление нового ведущего агента и новой организации системы накопления [5, с. 532], в то время как для М. Хардта и А. Негри роль отдельных государств в мировом порядке стирается и на передний план выходит Империя, новая форма суверенитета, не имеющая государственности, границ и временных ограничений. Видение мирового порядка М. Хардта и А. Негри представляется более тотальным и глобальным, включающим в себя не- и надгосударственных субъектов, которым мало внимания уделяет Дж. Арриги (транснациональные корпорации, надгосударственные объединения, негосударственные организации и т.д.).

Все теоретические выводы Дж. Арриги делает на основе историко-социологического исследования мировой истории капитализма. Его анализ позволяет выделить четыре систематических цикла накопления (генуэзский, голландский, британский и американский) и их общие характери-

сти: каждый из них был больше по масштабу и продолжительности, каждый состоял из фаз материальной и финансовой экспансии и каждый завершался переходом в следующий. Общая логика экспансии развивалась от города-государства через национальное государство к мировому государству [5, с. 532-534]. Доказывая это, Дж. Арриги начинает свой анализ с изучения генуэзского режима, города-государства небольшого размера и с простым устройством, но зато с развитой финансово-коммерческой сетью, что позволяло им успешно соперничать с более крупными государствами и оказывать на них влияние. Когда возможности генуэзского режима иссякли, первенство перенял голландский гибридный режим, совмещавший в себе черты приходящего в упадок города-государства и только зарождавшегося национального государства. На смену ему в соответствии с вышеописанной логикой смены цикла пришел британский имперский режим, который был сменён Соединенными Штатами, впервые по-настоящему претендующими на статус мирового государства. Первое десятилетие XXI века Дж. Арриги отстаивал как упадок цикла гегемонии США, а значит, мы переживаем транзитное время, когда один гегемон сменяет другого [5, с. 532-534].

Направления развития будущего

Благодаря претензии на универсальность, теория Джованни Арриги получает предсказательную способность, потенциал которой лежит в описании будущего системы мирового капитализма. Свои значимые работы Дж. Арриги заканчивает вопросом: «Есть ли у имперского проекта шансы на выживание?», после чего пытается сформулировать ответ в форме некоторых закономерностей и даже более конкретных схем развития. И те, и другие можно использовать в качестве основания для предсказания будущего мирового порядка, который видится ему «наследником» всех предыдущих эпох. Такой подход не оставляет пространства для возникновения альтернативных сценариев развития будущего. И хотя Дж. Арриги заявляет, что каждый цикл отличается от предыдущего, все они обладают неким общим набором качеств, который, соответственно, будет присутствовать и в будущем: господство логики капитала, империалистские практики для его закреп-

пления, гегемония для его поддержания, а значит и глобальное неравенство, которое еще больше отойдет от уровня государств и выйдет на еще более высокий надгосударственный уровень.

В своей работе, написанной совместно с Беверли Силвер [5, с. 275-277], Дж. Арриги предлагает два взгляда на возможные сценарии развития будущего: геополитический и социальный. Согласно первому, главное новшество современного транзитного периода заключается в разделении военных и финансовых возможностей, которые не наблюдались ранее ни на одном этапе. При этом увядающий, но все еще доминирующий американский режим превратился из мирового кредитора в мирового должника, владеющего огромными военными ресурсами. В то же время финансовых ресурсов этого режима недостаточно для того, чтобы решить возникающие системные проблемы. Параллельно с этим возникает аномальный процесс возникновения городов-государств (вроде Гонконга или Сингапура), а также полусуверенных государств (как Тайвань или Япония) в противовес доминирующему в XX веке концепту национального государства. Новые государства по своей организации напоминают города-государства домодерных времен и становятся источником финансирования мирового капитализма, не становясь явными лидерами в мировом масштабе. В этом Дж. Арриги подхватывает один из трендов социальных наук – выявление признаков архаизации² современного общества, государства и мирового порядка.

Социальное новшество современной трансформации, по мнению Дж. Арриги, заключается в отсутствии достаточно мощного движения сопротивления, которое возникало как реакция на продолжающуюся финансовую экспансию, сопровождало все предыдущие процессы смены гегемона и порождало формирование нового центра. Финансовая экспансия современного режима продолжается, несмотря на протесты 60-х и 70-х годов, без смены гегемона. Более того, именно она выступает центральным звеном в политике сдерживания требований «незападного» мира и рабочего класса «западного мира» [5, с. 275-277]. Из этого

² Здесь достаточно перечислить таких известных исследователей, как Т. Пикетти, К. Леви-Строс, А.С. Ахиезер и др.

тезиса можно сделать вывод о том, что конфликты исчезли полностью, а также что современная гегемония намного всеохватнее и устойчивее гегемонии предыдущих режимов и не так подвержена влиянию внешних конфликтов. Угрозой для нее остаются конфликты внутренние.

Дж. Арриги утверждает, что международная система рухнет не только потому, что агрессивные новые державы стремятся доминировать над своими соседями, но и потому, что ослабевающие государства вместо того, чтобы приспособливаться, пытаются закрепить свое скатывание в эксплуататорскую гегемонию. На основе своих эмпирических данных Дж. Арриги делает вывод, что роль агрессивных новых держав в ускорении падения господства одной системы уменьшалась от цикла к циклу, тогда как роль эксплуататорского господства убывающего гегемона возросла [5, с. 278]. Это аргумент звучит достаточно противоречиво, кажется, будто автор противопоставляет агрессивную силу и гегемонию, которые не обязательно исключают друг друга. Государства, ведущие агрессивную политику, могут устанавливать гегемонию для легитимации собственных действий в обыденном сознании рядовых граждан. Хотя гегемония не предполагает использования насильственных механизмов (в традиционном смысле этого слова), это не означает, что она не может быть использована для оправдания насилия. Таким образом, в исторической перспективе, возможно, имеет смысл говорить о более или менее успешных гегемонистских проектах, а не об ослаблении одного типа власти и усилении другого.

На следующем этапе Дж. Арриги переходит к анализу более конкретных процессов и утверждает, что до тех пор, пока будут продолжаться процессы эксплуатации и отчуждения, которые производят олигархическое богатство Запада и ставят остальные регионы в подчиненное положение, «южные и восточные конфликты будут оставаться логичными и естественными для этих территорий и будут ставить трудноразрешимые проблемы урегулирования для Запада. До тех пор, пока доминирующая позиция Запада будет выражаться в применении силы и средств для консервации, а не для реформирования (не говоря уже о коренных преобразованиях)

существующей иерархии благосостояния, можно с большой долей вероятности предсказать, что через некоторое время каждое разрешение конфликта, спонсированное или навязанное Западом, будет приводить только к дальнейшей эскалации напряженности и новым столкновениям» [1].

В подтверждение своей идеи о существовании некоего единого социального, политического и экономического субъекта – Запада – Джованни Арриги движется от идеи о США как мировом государстве к идее о господстве мирового правительства. Здесь он важную роль отводит НГО и транснациональным корпорациям. Например, Большую Семёрку он называет «комитетом по управлению всеми делами мировой буржуазии» [5], Международный валютный фонд и Всемирный банк – «всемирным министерством финансов» [5], а Совет безопасности ООН – «мировым министерством полиции» [5]. «Хотя и по совершенно незапланированной модели, под давлением происходящих событий мировые экономические и политические силы шаг за шагом формируют структуру всемирного правительства» [5]. За финансирование этого процесса отвечают консервативные силы, которые, благодаря установленной гегемонии, могут принудительно и неравномерно распределять мировое богатство [5].

Джованни Арриги уделяет особое внимание роли транснациональных корпораций (ТНК) в становлении мировой экономики. Он анализирует их взаимоотношения с государствами и соглашается со сходством, найденным Джоном Руги³, между отношениями, которые были у средневековых юридических властей и торговых ярмарок. Местные власти всегда могли запретить ярмаркам въезд на свою территорию, но никогда не были заинтересованы в этом запрете, так как ярмарки создавали «новое богатство... новые инструменты экономических операций... новый этос торговли... новые меры регулирования...» [6, с. 129]. Такие же выгоды получает современное государство от ТНК, поэтому выстраивает с ними аналогичные отношения.

Исследователь отмечает, что сегодня мировое лидерство переходит из североамериканского

региона в восточноазиатский, который становится наиболее динамичным центром процессов накопления капитала в мировом масштабе [6, с. 418]. Этап материальной экспансии уже запущен, и подтверждением этого исследователь называет тот факт, что с 1980 года трансатлантическая торговля значительно опережает трансатлантическую [6, с. 418]. В своих более поздних работах он склоняется к мнению, что наиболее вероятно позицию нового гегемона займет Китай. Рассмотрению этой темы он посвящает отдельную книгу [8]. Кстати, подобную позицию разделяет и Дэвид Харви [9].

Заключение: эвристический потенциал концепции Джованни Арриги

В теории Дж. Арриги можно найти ценные инсайты для изучения проблемы социального неравенства в глобальном масштабе; феномена (нео)колониализма и (нео)империализма как политической характеристики современного мирового порядка; дискурса, идеологии и медиа как инструментов установления гегемонии. Концепция этого автора сочетает в себе экономические, политические, географические, исторические, идеологические и социальные аспекты. Он показывает, что социологическое исследование не может быть оторванным от контекста: его не существует вне истории, экономики, политики, культуры, географии и т.п. Все эти факторы влияют как на объект исследования, так и на его процесс, о чем Дж. Арриги предупреждает своих читателей.

Кроме того, автор показывает, как следует укоренять свои исследования в предыдущий академический и научный контекст, каким эвристическим потенциалом все еще обладают классические теории. Дж. Арриги применяет наработки К. Маркса и А. Грамши в своих целях, а также обстоятельно полемизирует со своими современниками. Благодаря такому подходу, его теоретические наработки оказываются не менее обширными и аргументированными, чем эмпирические.

Дж. Арриги рассматривает мировую капитализм, империализм, гегемонию как социальные феномены, которые меняют общества и государства и в то же время сами меняются под их воздействием. Он также рассматривает государства и надго-

3 Профессор Гарвардской Школы управления им. Джона Ф. Кеннеди и Специальный представитель Генерального секретаря по вопросу о правах человека и транснациональных корпорациях.

сударственные образования как субъекты социальных отношений, что отличает его представление о социальных отношениях от традиционно социологических. Дж. Арриги показывает, что исследование таких глобальных феноменов может проводиться социологическими методами, однако, безусловно, не исчерпывается ими.

Как и многие социологи конца XX - начала XXI века, Дж. Арриги предпринимает попытку построить универсальную теорию, способную объяснить феномен во времени и пространстве. Универсальность для него не означает возвращение одного и того же: несмотря на то, что логика смены эпох однообразна и циклична, каждая эпоха имеет свои отличительные характеристики, не свойственные предыдущим циклам. Каждый новый цикл сменяется в соответствии с единой закономерностью, но при этом каждый «революционизирует географию работы мирового капитализма, а также его отношение к империалистическим практикам» [4, с. 13]. Именно схожая динамика разворачивания системных циклов накопления (а именно, возникновение нового ведущего режима вследствие тупика финансовой экспансии прежнего режима) позволяет сравнивать их друг с другом. Сравнение, в свою очередь, помогает выявить общий эволюционный паттерн, но указывает на различные стратегии, структуры и акторов, которые доминируют на каждом этапе.

Временные рамки его исследования ограничены последними пятью веками, в которых он смог выделить общие характеристики и тенденции. Это позволяет предположить, что его претензия на универсальность небезосновательна, хотя и вызывает ряд вопросов. Благодаря единообразности смены циклов мы можем сформулировать представление о том, что ждет мировое общество на следующем этапе развития, выявить общие эволюционные паттерны и общий вектор развития.

Интересно, что Дж. Арриги мало внимания уделяет категории неравенства и практически никак не концептуализирует ее. При этом в центре его внимания явно находятся отношения доминирования и подчинения, которые априори предполагают некую иерархию, а значит, и неравенство. Однако это не означает, что из его теории нельзя вынести некоторые положения для

исследования глобальных (нео)колониальных систем неравенства.

Во-первых, исследователь показывает применимость в глобальном масштабе понятий отчуждения и эксплуатация, которые возможны только в контексте неравных отношений между их субъектами. Если К. Маркс говорил об отчуждении человека от продуктов своего труда, человека от человека и человека от природы, то Дж. Арриги показывает, как этот процесс может разворачиваться на глобальном уровне, проходя все те же стадии, описанные К. Марксом.

Во-вторых, представление об империализме как о практике, сопутствующей экспансии мирового капитализма, также ценна для исследования глобальных систем неравенства. В первую очередь, в его подходе важна идея вовлеченности всего мира в некие властные процессы, которые подчиняются логике капитала, а значит, руководствуются интересами наращивания прибыли, а не общественными интересами. Такая логика склонна порождать неравенства, а так как она охватывает весь мир, речь идет о неравенствах глобальных. В свою очередь слабой стороной этой позиции является слишком общее определение империализма, которое может описывать любые отношения доминирования.

Естественно, в подходе Дж. Арриги есть некоторые ограничения и вопросы, которые он оставляет без ответа. Во-первых, исследователь называет тенденцию к постоянной экспансии неотъемлемой чертой финансового капитала, а финансовый капитал – основной формой накопления в рамках современного капитализма. Если экспансия будет продолжаться постоянно, а капитализм – укреплять свои позиции, то непонятно, каким образом будет решаться вопрос о географической ограниченности и конечности физического пространства. Более того, неясно, почему автор не анализирует коммерциализацию и коммодификацию нетоварных отношений, которые отчетливо наблюдаются в современном обществе и могут рассматриваться как еще одно направление для экспансии капитала.

Во-вторых, некоторые сомнения вызывает «универсальность» теории Дж. Арриги. С одной стороны, автор не скрывает, что универсальность эта распространяется исключительно на капиталистические общества, а значит, если в мире начнет господ-

ствовать другая система отношений, то развиваться она будет по другим законам. Но с другой стороны, когда временные рамки исследования охватывают несколько столетий, то можно ли считать по-настоящему универсальной историко-социологическую теорию, которая применима не к любому обществу в прошлом, настоящем и будущем, а только к тем, которые соответствуют определенным характеристикам? За точку отсчета начала глобального господства капитализма Дж. Арриги берет XVI век в Генуе и Венеции. Его подход к обществам на более ранних этапах исторического развития остается непонятным, более того, складывается впечатление, что всей предыдущей истории для него будто бы и не существовало или, как минимум, она

не имела значения для дальнейшего развития мирового капитализма и любых других глобальных отношений.

В-третьих, Джованни Арриги достаточно подробно прорабатывает роль экономических и политических факторов в экспансии капитализма и империализма. Однако намного меньше внимания он уделяет культурным факторам, и почти ничего не говорит о социальных, символических, дискурсивных и других факторах, которые также влияют на формирование систем неравенства.

Таким образом, теория Джованни Арриги одновременно выступает источником идей для анализа глобальных систем неравенства и оставляет пространство для дальнейших исследований.

Литература

1. Арриги Дж. Неравенство в доходах на мировом рынке и будущее социализма. Скепсис. URL: https://sceptsis.net/library/id_2293.html
2. Giovanni A., Silver B. J. Capitalism and World (Dis)Order. *Review of International Studies*. 2001. 27.
3. Piketty Th. *Capital in the twenty-first century*/ translated by Arthur Goldhammer, 197.
4. Арриги Дж. Утрата гегемонии II. Прогнозис, 2005. № 3. С. 6-36.
5. Arrighi G. Spatial and Other 'Fixes' of Historical Capitalism. *Journal of World-Systems Research*, X, 2, 2004.
6. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. 472 с.
7. Хардт М., Негри А. Империя. Москва: Праксис, 2004. 440 с.
8. Арриги Дж. Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век. Москва: Институт общественного проектирования, 2009. 456 с.
9. Harvey D. *New Imperialism*. New York : Oxford University Press, 2003. 263 p.

References

1. Arrighi, G. World Income Inequalities and the Future of Socialism. Sceptsis [online]. Available at: https://sceptsis.net/library/id_2293.html [in Russian]
2. Arrighi, G., (2001) Silver B. J. Capitalism and World (Dis)Order. *Review of International Studies*. 27.
3. Piketty, Th. (1971) *Capital in the twenty-first century*. Translated by Arthur Goldhammer
4. Arrighi, G. (2005) *Hegemony Unraveling II. Prognosis*. № 3, pp. 6-36 [in Russian]
5. Arrighi, G. (2004) *Spatial and Other 'Fixes' of Historical Capitalism*. *Journal of World-Systems Research*. X. 2 [in Russian]
6. Arrighi, G. (2006) *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Moscow: Publishing House «Territory of the Future», 2006 [in Russian]
7. Hardt, M. and Negri, A. *Empire*. Moscow: Praxis, 2004 [in Russian]
8. Arrighi, G. (2009) *Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century*. Moscow: Institute of Social Projecting, [in Russian]
9. Harvey, D. (2003) *New Imperialism*. New York: Oxford University Press.

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ТА МОТИВАЦІЯ ДО НЕЇ: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ДОНАТЕЛЛИ ДЕЛЛА ПОРТИ І ДРЮ ХАЛФМАНА (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Крижанівська Вікторія

*аспірантка соціологічного факультету, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, майдан. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,
v.i.kryzhanivska@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-8230-0001>*

Статтю присвячено окресленню потенціалу соціологічних концепцій італійського політолога і соціолога Донателли Делла Порти й американського соціолога Дрю Халфманна для аналізу політичної участі і мотивації до неї з метою визначення нового ракурсу для розуміння сутності політичної участі та чинників, за допомогою яких можна трансформувати залученість громадян у політичні процеси. В межах аналізу концепції Д. Делла Порти окреслено особливості організації соціальних рухів та мобілізації їх учасників в інформаційному суспільстві на основі виникнення горизонтальних зв'язків між учасниками соціальних рухів, заснованих на формуванні ідентичності, солідарності, колективних діяч, демократичних інноваціях. Крізь призму теорії партисипаторної демократії описано особливості політичної участі громадян та процесу формування думок у зв'язку з функціонуванням комунікативних просторів з високою дискурсивною якістю. Акцентовано увагу на концепції політичного конс'юмеризму Д. Делла Порти, що окреслює евристичні можливості для вивчення політичної участі крізь призму політичного споживання та демонстративної поведінки, а також визначення факторів, які впливають на політичну участь (приналежність до групи, гедонізм, демонстрація певного образу життя тощо). У межах аналізу концепції американського соціолога Д. Халфманна крізь призму теорії інституційної політики розглянуто специфіку реалізації соціальної політики та впливу на неї громадян, успішність соціальних рухів в залежності від політичного контексту. Наведено аргументацію Д. Халфманна стосовно концептуальних переваг вживання терміну «політичний контекст» для визначення інституційних умов та факторів, сприятливих для політичної участі, та окреслено авторську позицію щодо доцільності використання терміну «політична можливість», у т.ч. з урахуванням інституційних, структурних та динамічних факторів політичної системи. Розглянуто інструменти, які здатні сприяти мобілізації учасників соціальних рухів, зокрема гротеск, що запропоновано Д. Халфманном, та мем як його аналог у сучасному суспільстві.

Ключові слова: політична участь, абсентеїзм, політичний конс'юмеризм, політичний контекст, політична можливість.

Political Participation and Motivation: The Heuristic Potential of Sociological Concepts of Donatella Della Porta and Drew Halfmann (comparative analysis)

Kryzhanivska Viktoriia

postgraduate student of School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
v.i.kryzhanivska@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-8230-0001>

The aim of the article is to demonstrate the potential of sociological concepts by Italian political scientist and sociologist Donatella Della Porta and American sociologist Drew Halfmann, to analyze political participation and motivation for it, to determine a new perspective for understanding the essence of political participation, the factors by which political involvement can be transformed. Within the framework

of the analysis of D. Della Porta's concept, the features of the organization of social movements and the mobilization of their participants in the information society are outlined, based on the emergence of horizontal ties between the participants of social movements based on the formation of identity, solidarity, collective actions and democratic innovations. The features of citizens' political participation and the process of opinion formation in connection with the functioning of communicative spaces with high discursive quality are described. Attention is drawn to the D. Della Porta's concept of political consumerism, which defines heuristic possibilities for studying political participation through the lens of political consumption and demonstrative behavior, as well as identifying factors influencing political participation (belonging to a group, hedonism, demonstration of a certain way of life, etc.). Within the framework of the analysis of the concept of D. Halfmann, the specificity of the implementation of social policy and its influence on citizens, the success of social movements depending on the political context are considered. D. Halfmann's argument regarding the conceptual advantages of using the term "political context" to identify institutional conditions and factors conducive to political participation is outlined, and the author's position on the expediency of using the term "political opportunity" is indicated, taking into account the institutional, structural and dynamic factors of the political system. The tools that can facilitate the mobilization of social movement participants, in particular the grotesque proposed by D. Halfmann and meme as its counterpart in modern society, are considered.

Keywords: political participation, absenteeism, political consumerism, political context, political opportunity.

Статья посвящена демонстрации потенциала социологических концепций итальянского политолога и социолога Донателлы Делла Порты и американского социолога Дрю Халфманна для анализа политического участия и мотивации к нему с целью определения нового ракурса для понимания сущности политического участия, факторов, с помощью которых можно трансформировать вовлеченность граждан в политические процессы. В рамках анализа концепции Д. Делла Порты обозначены особенности организации социальных движений и мобилизации их участников в информационном обществе на основе возникновения горизонтальных связей между участниками социальных движений, основанных на формировании идентичности, солидарности, коллективных действиях, демократических инновациях. Описаны особенности политического участия граждан и процесса формирования мнений в связи с функционированием коммуникативных пространств с высоким дискурсивным качеством. Акцентировано внимание на концепции политического консюмеризма Д. Делла Порты, что определяет эвристические возможности для изучения политического участия сквозь призму политического потребления и демонстративного поведения, а также определение факторов, влияющих на политическое участие (принадлежность к группе, гедонизм, демонстрация определенного образа жизни и т.п.). В рамках анализа концепции Д. Халфманна рассмотрена специфика реализации социальной политики и влияния на нее граждан, успешность социальных движений в зависимости от политического контекста. Приведена аргументация Д. Халфманна относительно концептуальных преимуществ употребления термина «политический контекст» для определения институциональных условий и факторов, благоприятных для политического участия, обозначена авторская позиция о целесообразности использования термина «политическая возможность», в т.ч. с учетом институциональных, структурных и динамических факторов политической системы. Рассмотрены инструменты, которые могут способствовать мобилизации участников социальных движений, в частности гротеск, предложенный Д. Халфманном, и мем как его аналог в современном обществе.

Ключевые слова: политическое участие, абсентеизм, политический консюмеризм, политический контекст, политическая возможность.

Тенденціями політичного розвитку у сучасному суспільстві є зниження рівня та інтенсивності політичної участі громадян. Загалом політична участь є базовою характеристикою демократичних країн, що передбачає залученість громадян до

прийняття політичних рішень або делегування повноважень представникам для прийняття та втілення політичних рішень. В залежності від масштабу залученості громадян політичну участь розглядають через призму концепції демократичного елітизму

(Й. Шумпетер, Е. Берк), прихильники якої виступають за обмежену політичну участь більшості громадян у зв'язку із негативним впливом натовпу та олігархічними тенденціями будь-якої організації, а також демократії участі (К. Пайтман, Б. Барбер, К. Мафферсон), послідовники якої виступають за активну участь громадян в обговорення та прийняття рішень стосовно найважливіших питань спільного життя та державного управління. Якщо аналізувати політичну участь крізь призму функціонального критерію, то політичну участь можна розглядати як діяльність громадян з метою впливу на прийняття та реалізацію індивідуальних та групових рішень, спрямованих на вплив на політико-державні інститути (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Нагель, Л. Мілбрайт), інструмент впливу на всю систему соціально-політичних цінностей та відносин, які забезпечують стабільність суспільної структури (Б. Барбер, Р. Мертон), або як індивідуальну залученість у політичні процеси, елемент розвитку особистості та політичної соціалізації, що забезпечує формування громадянської відповідальності членів демократичного суспільства (Б. Епштейн, С. Розенстоун, М. Хансен, Н. Теске). Незважаючи на різні інтерпретації, для усіх трактувань політичної участі спільними рисами є наявність певних дій, тобто політична активність, добровільність політичної участі, а також діяльність на непрофесійній основі (громадяни є учасниками, але не експертами).

Варто зазначити, що тип суспільства обумовлює трансформацію сприйняття, інтерпретацію сутності та форму вираження політичної участі. Так, в умовах суспільства споживання формується демонстративна поведінка та споживання в тому числі відносно політики, саме тому до влади приходять популісти (США, Україна), «політичне» продається та купується (в еквіваленті голосів), а політична участь у різних проявах та формах стає одним з елементів демонстративної поведінки, що дозволяє продемонструвати символічний зв'язок з певною групою чи світовими політичними тенденціями (антиглобалісти, критики лібералізму тощо).

З іншого боку, в умовах інформаційного суспільства завдяки значному розвитку цифрових технологій формується модель суб'єкт-суб'єктних відносин у політич-

ному комунікативному полі, з'являються нові форми взаємодії суб'єктів політичної системи та інструменти впливу на політичні процеси (як онлайн, так і офлайн) [13]. Характеризуючись такими рисами, як екстериторіальність, децентралізація та деієрархізація, цифрові технології створюють нові умови для політичної взаємодії політичних суб'єктів та сприятливі умови для збільшення політичної активності завдяки появі альтернативних інструментів та форм (електронні петиції, комунікативні майданчики у соціальних медіа, мобілізація до участі у протестах та демонстраціях через соціальні мережі тощо).

Незважаючи на широке трактування сутності політичної участі та наявності широкого кола інструментів включення громадян у політичні процеси, поширеним феноменом в цих умовах стає абсентеїзм – соціально-політична апатія, байдуже ставлення громадян до своїх політичних прав, що проявляється у свідомому ухиленні від участі у виборчих процесах, а у більш широкому тлумаченні – від участі у будь-яких політичних подіях (вибори, референдуми, партійна діяльність, мітинги тощо) [20]. З одного боку, абсентеїзм – індикатор кризи політичної системи, адже він призводить до деформації функціонування громадянських та демократичних інститутів, знецінення політичної ваги голосів виборців, спотворення політичної культури, але з іншого боку – це провісник соціально-політичних трансформацій, адже замість традиційних форм участі у політичному житті з'являються нові практики, наприклад, громадська корисна діяльність (волонтерство, благодійність, демонстрації тощо). Відповідно, у науковому дискурсі виникає питання стосовно трансформації сприйняття політичної участі в сучасному суспільстві (наскільки це сприйняття змінилося в інформаційному суспільстві), яка мотивація участі громадян у політичному житті суспільства і що на це впливає (суб'єктивне сприйняття політики як значущої для особистого розвитку, політичний контекст, політичні традиції тощо).

Зокрема, у суб'єктивному сприйнятті політичну участь можна інтерпретувати як право (демократичне право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників), обов'язок (обов'язок громадянина брати

участь у прийнятті політичних рішень для досягнення загального блага), борг (моральне зобов'язання індивіда перед іншими людьми, громадянина перед іншими представниками громадянського суспільства або державою бути залученим у прийняття загальнозначущих рішень), необхідність (моральна потреба політичної активності в силу етичних, моральних, релігійних чи інших переконань), можливість (наявність сприятливих умов для впливу на політику і прийняття політичних рішень), благо (показник демократичності та загальної рівності, що дає можливість будь-кому висловлювати свою думку та брати участь у прийнятті політичних рішень), цінність (цінність політичної участі як можливості самореалізації, самовираження, дотримання та демонстрації певних цінностей і світогляду), публічну демонстративність (демонстрація своєї активної позиції та зацікавленість у політичних процесах держави). Відповідно, різне сприйняття політичної участі визначає різний ступінь залученості до політичних процесів та колективних дій стосовно (впливу на) прийняття політичних рішень, її значущості для індивіда, що дає можливість, у свою чергу окреслити сутність абсентеїзму та його сприйняття.

Тому тривають наукові пошуки концептів, які здатні пояснити особливості політичної участі, мотиви політичної участі і мотиви політичної неучасті, механізми залучення громадян у суспільно-політичні процеси. Зокрема, серед українських соціологів Є. Головаха та І. Бекешкіна акцентують увагу на менталітеті байдужості та психології конформізму, що лежить в основі абсентеїзму і характерно для пострадянських країн.

Саме цей напрямок наукового дослідження є актуальним, адже розуміння сутності політичної участі як соціального феномену дає можливість проаналізувати та спрогнозувати наслідки деформації та/або трансформації політичної участі громадян, підвищення рівня соціально-політичної апатії на макро- та мікрорівні.

Наукова розробленість теми. Проблематику політичної участі досліджують вчені у сфері соціальних та поведінкових наук – політології, соціології, соціальних комунікацій, а також права.

В американській традиції політичну участь почали вивчати в межах досліджен-

ня політичної культури (Г. Алмонд, С. Верба). Також саме в американській традиції з'явилась концепція «демократія участі», прихильники якої (К. Пейтман, Б. Барбер, П. Бахрах, Н. Боббіо, К. Макферсон, Дж. Циммерманн та ін.) обґрунтовують активну участь громадян в обговоренні і прийнятті рішень з найважливіших питань суспільного життя і державної політики, а також наділення самих громадян повноваженнями контролю над реалізацією прийнятих рішень поряд з прямими виборами органів влади, а демократія інтерпретується як правління освічених громадян.

Проте існують і елітаристські концепції, в рамках яких постулюється ідея про обмежену участь громадян у політичних процесах у зв'язку з недостатньою освіченістю та компетентністю громадян, переважанням ірраціональності у діях індивідів та, відповідно, підвладність впливу натовпу, наявність олігархічних тенденцій та бюрократизації у політичній системі тощо (Й. Шумпетер, Р. Берельсон, С. Ліпсет, Р. Даль, Г. Екстейн, Дж. Сарторі, У. Корнхаузер та ін.). В італійській традиції вивчення політичних процесів, політичної участі та формуванню політичної еліти приділяли увагу В. Паретто та Г. Моска, які звертали увагу на замкнутість політичної еліти, внаслідок чого через відсутність «припливу свіжих сил» відбувається занепад політичної культури, знижується активність, втрачається політична гнучкість тощо.

В сучасній західній та американській соціології відбувається розробка концепцій дослідження політичної участі у зв'язку з соціальними рухами та соціальною політикою держави, тривають наукові пошуки концептів, здатних пояснити сутність політичної участі, механізми мобілізації учасників соціальних рухів, а також мотивацію до політичної участі.

Особливий інтерес представляють концепції італійського політолога і соціолога Д. Делла Порти (проблематизація демократії і глобальності, соціальних рухів і політичного конс'юмеризму) і американського соціолога Д. Халфманна (роль соціальної політики в соціальних рухах, концептуалізація поняття «політичний контекст»), які надають нові концептуальні рамки для аналізу політичної участі, евристичний потенціал яких ми пропонує окреслити у даній статті.

Метою статті є окреслення потенціалу застосування соціологічних концепцій Донателли Делла Порти і Дрю Халфмана для аналізу політичної участі і мотивації до неї, що дасть новий ракурс для розуміння сутності політичної участі та, відповідно, розуміння того, за допомогою яких факторів та чинників можна трансформувати залученість громадян до політичних процесів.

В сучасних умовах в рамках соціології, досліджуючи політичну участь, вчені аналізують її крізь призму колективних дій та появи нових форм політичної участі. Зокрема, значну увагу вчені приділяють соціальним та політичним рухам, факторам, які обумовлюють мобілізацію учасників та забезпечують успішність соціальних рухів, а також їх наслідкам. Ці аспекти окреслюють у своїх роботах італійський соціолог Д. Делла Порти та американський соціолог Д. Халфманн, проте з різними акцентами та різною інтерпретацією сутності політичної участі.

Італійський політолог та соціолог Донателла Делла Порти є одним із теоретиків соціальних рухів, що у своїх роботах приділяє увагу особливостям виникнення соціальних рухів і специфіці мобілізації їх учасників, ролі ідентичності в залученні до колективних дій, механізмам залучення громадян до колективних дій, розглядаючи все це крізь призму теорії демократії, а також теорії політичного конс'юмеризму.

Описуючи соціальні рухи, Д. Делла Порти акцентує увагу на формуванні мережі довірчих відносин між учасниками руху, конструюванні ідентичності(-ей) і формуванні колективної солідарності, що стає основою для колективних дій, розвитку неформальних мереж зв'язків та взаємної підтримки на шляху до реалізації тієї мети, яку перед собою поставили учасники соціальних рухів. Такі неформальні зв'язки стають певною заміною браку організаційних ресурсів; крім того, інформація швидко поширюється через міжособистісні мережі, частково компенсуючи обмежений доступ до засобів масової інформації, що є значущим фактором для мобілізації учасників. Д. Делла Порти описує механізм та фактори формування горизонтальних мереж та зв'язків в інформаційному суспільстві, в умовах якого втрачає свою значимість просторова близькість учасників і їхня пряма безпосередня комунікація, а істотну

роль відіграють соціальні медіа, за допомогою яких відбувається блискавичне поширення інформації та мобілізація учасників для різних соціальних і політичних рухів [7, с. 90–96]. Як вже зазначалось, завдяки екстериторіальності, децентралізації та деієрархізації цифрових технологій значно спрощується залученість громадян до політичних процесів та мобілізація політичних активістів, і на це звертає увагу Д. Делла Порти, проте вона однозначно вказує на успіх мобілізації завдяки соціальним медіа, викреслюючи з поля зору велику частку тих, хто продовжує ігнорувати політичні події та проявляє політичну апатію. Так, виникає питання, яка ймовірність того, що в умовах електронного голосування значно зросла б кількість тих, хто взяв би участь у голосуванні? Ми вважаємо, що політична участь ґрунтується не лише на технологіях та інструментах мобілізації, а залежить від значущості подій для самого індивіда та його референтної групи, ставленні до політичних інститутів та оцінки своєї ролі як суб'єкта політичної системи, сприйняття політичної участі як цінності, важливості самоідентифікації та артикуляції власної позиції через політичну участь тощо (тут варто згадати про політичні цінності, політичний капітал і т.п., на що у своїх роботах звертали увагу П. Бурд'є, Н. Гартман, Ф. Адлер, Г. Беккер, Р. Інглхарт). Це не підлягає аналізу у Д. Делла Порти, проте є одним із ключових аспектів для розуміння того, чому відбувається зниження рівня політичної участі.

Інший аспект, який окреслює Д. Делла Порти, це те, що політична участь і ступінь залученості громадян у виборчі процеси багато в чому опосередковані політичною культурою, яка склалася в суспільстві, і типом демократії (представницька, партисипаторна, сильна, дискурсивна, комунікативна, асоціативна, демократія добробуту тощо). Найбільш поширеними є концепції партисипаторної і представницької демократії. Д. Делла Порти звертає увагу на такі ключові характеристики партисипаторної демократії, як делегування і мажоритарне голосування, а також політична участь, яка оцінюється як здатність створити «хороших громадян» за допомогою взаємодії і розширення прав і можливостей. Д. Делла Порти звертає увагу на дискусії громадян, можливості обговорення політичних

подій та участь у прийнятті політичних рішень як елементи демократії, проте не звертає увагу на створення інституційних бар'єрів для встановлення недемократичного режиму, особливостей забезпечення політичної участі (прав та обов'язків). Наприклад, є низка держав, в яких участь громадян у виборах президента та парламенту є обов'язковою і за неучасть передбачені санкції (Люксембург, Північна Корея, Бразилія, Австралія та ін.), тоді як у переважній більшості країн це є правом громадян, яким вони можуть користуватися чи ні. Це інституційні чинники, які обумовлюють різний ступінь політичної залученості громадян. Тому політичну участь варто аналізувати, враховуючи політичні умови, які зумовлюють коливання рівня політичної активності: тип політичного режиму (тоталітарний, авторитарний, демократичний); стан політичного розвитку країни (період транзиту, кризи чи стійкого розвитку); тип суспільства, що обумовлює різний рівень залученості громадян до соціально-політичних процесів, політичну активність та технології, які її забезпечують (індустріальне суспільство, інформаційне суспільство); тип політичної культури та стан розвитку громадянського суспільства тощо.

Зокрема, як зазначає Б. Барбер, «демократія – це не стільки правління народу чи мас, скільки правління освічених громадян» [3]. На його думку, основними умовами демократії участі (партисипаторної та прямої демократії) є освіченість громадян, високий ступінь політичної активності (висока політична активність як протидія ймовірності виникнення «тиранії меншості»); загальна рівність, що передбачає постійну участь у прийнятті рішень, а не лише наявність рівних можливостей участі; політична участь, яка розглядається як «мета у собі», адже участь сприяє інтелектуальному і емоційному розвитку громадян, формуванню партисипаторної політичної культури за принципом К. Пейтмана «вчись брати участь, беручи участь» [12, с. 122].

У даному контексті Д. Делла Порти досить обмежено розглядає концепцію партисипаторної демократії, звертаючи увагу лише на деякі її аспекти. Проте автор акцентує увагу на тому, що участь у різних формах і на різних етапах демократичного процесу розглядається як позитивний досвід як для окремих громадян, які знайом-

ляться з громадськими поглядами, але також і конструюють їх, так і для самих політичних інститутів, які можуть підвищити довіру до себе і підтримку. Крім того, простір для політики розширюється в уявленні про широку участь, оскільки демократія є фундаментальною не тільки для влади, але і для організацій громадянського суспільства [4, с. 346]. У даній концепції піддається критиці прийняття рішень мажоритарною більшістю, оскільки влада більшості може не тільки поставити під загрозу права меншин, але також знизити якість рішень: немає жодного логічного припущення, яке гарантує більше мудрості тим виборам, які просто є більш численними [5]. Тобто Д. Делла Порти підіймає не лише питання про кількісну складову політичної участі та прийняття рішень більшістю, але й про якість (що співпадає з підходом Б. Барбера) – наскільки рішення, які приймаються більшістю, є якісними та відповідають потребам усіх / більшості громадян, адже можуть утискати або не враховувати права меншин, потреби певних соціальних груп, або прийматися рішення, які будуть провокувати соціальні та політичні рухи.

Проте, з іншого боку, формується простір для спілкування, де відбувається обмін думками, розуміння причин тих процесів, що відбуваються, і, в цілому – побудова загального розуміння суспільного блага. Таким чином забезпечується легітимність, яка виникає не з існуючого status quo, а з процесу обговорення та прийняття рішень, що можна трактувати як колективні дії та які забезпечують взаємне визнання значущості індивідів як рівноправних громадян та суб'єктів політичного процесу. На думку Д. Делла Порти, варто створювати та підтримувати комунікативні простори з високою дискурсивною «якістю», які допомагають учасникам знаходити найкращі рішення, дозволяючи взаємодіяти носіям різних знань і досвіду (а не просто самозваних «експертів»), а також змінюючи сприйняття власних уподобань: учасники стають менш стурбовані індивідуальними, матеріальними інтересами і більше колективними благами. Демократичні рішення в цьому сенсі засновані не на підрахунку голосів, а на більш складному процесі формування думок.

Цей підхід перетинається з концепцією публічної сфери Ю. Хабермаса. Як і «комунікативний простір» Делла Порти, «публічна

сфера» Ю. Хабермаса є «джерелом» громадської думки, необхідним для «легітимації» влади у будь-якій функціонуючій демократії» [21], адже завдяки артикуляції проблем та прийняттю їх на загальне обговорення досягається певний суспільний консенсус, загальне бачення механізмів їхнього вирішення (в тому числі делегування повноважень), виробляються думки і установки, які стають принципами легітимації політичних і громадянських інститутів. Саме так забезпечується залучення громадян до прийняття політичних рішень, тоді як зниження політичної участі порушує консенсус та можливість досягти спільного бачення для вирішення соціально-політичних проблем.

Д. Делла Порто наголошує на важливості створення анклавів, вільних від інституційної влади, і розвитку «процесів залученої і відповідальної демократичної участі» як основи функціонування громадянського суспільства. Концепція громадянської участі та партисипаторної демократії критикується багатьма вченими (представниками технократичного підходу) ґрунтуючись на тому припущенні, що громадяни не можуть зрозуміти політичні складнощі і сформулювати здорові думки. Оскільки в рамках цієї концепції громадяни вважаються егоїстичними, але також неосвіченими і, отже, – нездатними переслідувати навіть своє особисте благо, технократичний підхід засновано на припущенні, що освіта є ключем до розумного вибору, а слідування «інстинктам» неосвічених мас призводить до неоптимальних результатів. Прихильники партисипаторної теорії вважають, що участь і обговорення повинні доповнювати представницькі та мажоритарні інститути, а «люди можуть стати більш компетентними і відповідальними, якщо їм дозволено брати участь в публічних обговореннях та прийнятті реальних рішень» [4]. Вважається, що прямі форми демократії стимулюють громадян, розширюючи їх можливості, підвищуючи їх почуття громадянської відповідальності, а також їх політичну ефективність. Зниження участі в звичайних формах політичної участі розглядається як виклик ліберальній демократії або як нео-ліберальна постдемократія, заснована на елітарній концепції участі у виборах для маси громадян і вільного лобювання більш сильних інтересів, поряд з низьким рівнем втручання держави.

Як зазначає Ш. Муфф, «політика консенсусу», «політика третього шляху» привела до деполітизації у постдемократичному світі [16]. Демократичні інститути зазнали трансформації своєї сутності, і сама їхня легітимність стоїть під загрозою з того моменту, коли громадяни відчули, що вони не мають голосу в основоположних питаннях, які зачіпають положення всього суспільства, а політичні питання визнані технічними за своєю природою і перейшли у відання експертів. Відповідно, вибори перетворилися в просте завірення тих заходів, які нав'язуються різними діючими силами (політичними суб'єктами, інтереси яких не видно на публіці), – і таким чином демократичні процеси позбулися своєї розумної підстави [16]. Ми погоджуємося, що за таких обставин – зневіри у власній можливості вплинути на політичні рішення та переконаності у елітарному доступі до участі у прийнятті політичних рішень – відбувається зниження рівня політичної участі громадян та апатичне ставлення до політичних процесів загалом. У такому ракурсі для мотивації політичної участі слід впроваджувати механізми прямої демократії, проводити роз'яснювальну роботу в межах громадянського суспільства та сприяти підвищенню громадянських компетентностей.

Одним із прикладів прямої демократії, за Д. Делла Портою, є референдум, що виступає в якості «лабораторії демократії» [5], оскільки наділені можливістю і відповідальністю прямої законотворчості громадяни засвоюють громадянський обов'язок брати участь в політиці, стають активними громадянами завдяки включенню у дискусивні, відкриті і публічні «арени», де вони відіграють активну роль у виявленні проблем, а також пошуку власних шляхів їх розв'язання (що перетинається із публічною сферою Ю. Хабермаса як поля діалогу між державою та громадянським суспільством). Також це може бути не лише обговорення та пошук рішень, а й оцінка діяльності влади («наглядова демократія» в інтерпретації П. Розенвалона) [17].

Варто зазначити, що в умовах низького рівня довіри до політичної системи референдуми розглядаються як «механізм синхронізації між політиками та громадянами», що допомагає подолати розрив між зникаючим інтересом громадян до політики та занепадом традиційних форм участі

і тиску політичної еліти на осіб, які приймають рішення. Слід зазначити, що період недовіри до політичної системи також вимагає інституційної адаптації, яка може трансформувати проблеми в ресурсах. Громадські рухи як інструменти зовнішнього контролю і постійного оскарження діють в тому, що П'єр Розенвалон називає контрдемократією – інституціоналізованою недовірою, що ініціює демократію спротиву, споглядання та контролю шляхом впровадження політики присутності поза межами делегування [17]. Описуючи елементи структури контрдемократії, він виокремлює 3 елементи: нагляд (пильність, викриття і оцінки діяльності влади), «негативний суверенітет» громадянського суспільства (демократія імперативного мандата) та перетворення народу на суддю (превалювання права у всіх сферах життя). І хоча ми кажемо про демократичне розчарування та зниження політичної активності, проте П. Розенвалон звертає увагу на зміну природи громадянської участі – диверсифікацію діапазону, форм та цілей політичного вираження. Наприклад, зменшення кількості учасників виборчих процесів супроводжується збільшенням кількості людей, що беруть участь в страйках і демонстраціях, що ставлять підписи під петиціями або виражають соціальну солідарність іншими шляхами [17]. Крім голосування, у громадян з'явилися нові способи вираження недоволення і заклопотаності. Тобто проблема неявки на вибори і феномен падаючої довіри варто розглядати у більш широкому контексті, який враховував би ці нові форми політичної активності.

Механізми інституційної відповідальності – за допомогою контролю з боку громадян як джерела демократичної легітимності – вимагають (багатьох і різноманітних) громадських інститутів для забезпечення каналів політичної комунікації і соціалізації для громадськості. Фактично для прийняття та реалізації правильних рішень громадяни повинні постійно отримувати як (негативний) контроль, так і (позитивний) стимул (в інтерпретації Д. Делла Порти стимул виступає позитивним інструментом мотивації).

Д. Делла Порти відзначає наявність зовнішніх і внутрішніх стимулів. Зовнішні стимули складаються з очікувань, які виникають у індивідів по відношенню до

групи, до якої вони належать; у більш загальному плані вони розглядаються як нагороди і санкції, які ця група і інші соціальні суб'єкти можуть використовувати при прийнятті рішення або ж в разі відмови від колективної участі. Внутрішні стимули охоплюють внутрішні механізми, які спонукають індивідів приписувати колективним діям певну нормативну цінність або ж отримувати від цього внутрішнє задоволення або відчувати катарсичне перетворення. Рішення про участь у колективних діях обумовлено очікуваннями суб'єкта від тих, з ким він пов'язаний. Здатність суб'єкта до автономного вибору варіюється в залежності від соціального класу, до якого він належить, і обмежується асиметрією в розподілі влади і соціальних ресурсів [4, с. 340].

Також Д. Делла Порти приділяє увагу демократичним інноваціям, які представляють собою «процеси або інститути, покликані для переосмислення і поглиблення ролі громадян в процесах управління шляхом розширення можливостей для участі, обговорення і впливу» [4]. Залучення учасників соціальних рухів до інституційних нововведень має потенціал усунення критики первісної дорадчої концепції і її реалізації «зверху вниз» шляхом поширення демократичних цінностей участі за межі інститутів. Не випадково, що останні прогресивні рухи просували інституційні експерименти, такі як спільне складання бюджету, консультації з сусідами, міське планування за участю населення, цивільні збори і журі, ініціативи щодо конституційних змін, національні і транснаціональні дорадчі опитування [4]. Тут варто казати про політичні інновації [19] та сучасні механізми, які здатні не тільки відновити довіру до політичних інститутів, але і сприяти залученості громадян до політичних процесів. Зокрема, такими політичними інноваціями можна вважати запровадження електронних петицій, спільне написання програм партій, розширення можливостей соціального ліфту (долучення до команд політиків чи партій) тощо.

Розглядаючи політичну участь, Д. Делла Порти розробляє концепцію політичного конс'юмеризму. В інтерпретації Д. Делла Порти політичний конс'юмеризм розглядається як форма політичної участі, яка дозволяє постмодерністському, роздробленому громадянину претендувати на свою політич-

ну свободу і право голосу за допомогою альянсів політичної арени і ринку. Акти бойкоту, незважаючи на те, що вони відповідають різній логіці дій, «символізують політичний акт покупки», втілюючи цінності тверезості як помірності у споживанні (добровільна простота – політична участь на заради досягнення влади, а заради досягнення загального блага), критики (рефлексивність щодо наслідків сучасного виробництва і споживання – критика стосовно політичних проєктів, політичних рішень тощо), етики (відповідальність громадян за свій вибір покупки – відповідальність за свої політичні рішення та розуміння значущості власної участі у політиці) і гедонізму (вибір відповідно до цінностей певної концепції «хорошого життя» – власна політична позиція та її відстоювання / лобіювання відповідно до власних цінностей або цінностей референтної групи) [6, с. 774].

На тлі зростаючої кількості досліджень політичного споживацтва у соціальних науках, а також в області маркетингу і споживчих досліджень виникла дискусія про те, якою мірою воно є нетрадиційною формою політичної участі, здатною включати і враховувати голоси відсторонених і аполітичних громадян. Дослідження, присвячені індивідуальним характеристикам, які впливають на схильність до політичного споживання, окреслюють роль, яку відіграють стать, вік і ресурси (не тільки фінансові, а й соціальні, політичні установки чи ідеологія), які розглядають поширення політичного споживацтва на індивідуальному рівні як показник його ефективності.

В межах політичного конс'юмеризму Д. Делла Порта розглядає такі феномени, як колективізована індивідуальна дія та індивідуалізована колективна дія [6]. У колективізованій індивідуальній дії центральну роль відіграють такі чинники, як структури політичних можливостей, організації руху і процеси формування, які часто використовуються для аналізу динаміки соціальних рухів. Прикладом колективізованої індивідуальної дії у політичному споживанні є приклад груп солідарних покупок. У маркетингу групу солідарних покупок зазвичай складають «групи домогосподарств, які збираються разом, щоб купувати товари безпосередньо у виробника, пропускаючи тим самим проміжні етапи, які поділяють акти виробництва та споживання» [6]. Крім того, групи солідарних по-

купок мобілізуються для покупки продуктів, зазвичай продуктів харчування, які виробляються на місці і / або етично. В політології та політичній соціології по аналогії соціальні рухи можна розглядати як групи солідарних покупок, які формують певну ціннісну канву і солідарність учасників, що дозволяє мобілізувати учасників і включити їх в колективні дії. Це застосовується для досягнення політичних цілей (процедурні і суттєві наслідки) і засудження соціальної та політичної несправедливості, зловживань та експлуатації (структурний та сенсифікуючий вплив) [6].

В сучасних умовах масове споживання, глобалізація ланцюжків поставок і широке використання Інтернету розширили репертуар дій і цілі політичної споживчої активності. Тепер політичний конс'юмеризм включає в себе такі дії, як «покупка» (покупка певних продуктів з етичних і політичних причин), вибір способу життя (наприклад, вегетаріанство або веганство), інформаційно-пропагандистські кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності про руйнівні екологічні та людські витрати виробництва, або запуск петицій через соціальні мережі [6]. Ми можемо припустити, що і сама природа бойкотів також змінилася: тепер мобілізація відбувається не тільки на основі особистих контактів і поширення інформації з особистих мереж, але значною стала роль соціальних мереж, що сприяє розбудові нових міжособистісних мереж.

Як наслідок, акцент зміщується з переваг окремого споживача на повсякденну практику, здійснювану взаємопов'язаними групами домашніх господарств, спільнот та інших колективів. Завдання зараз полягає у тому, щоб радикально переосмислити кордони досліджень політичного споживання і його вплив на політичну активність, що виникає не в останню чергу з соціальних рухів.

З іншого теоретичного ракурсу політичну участь розглядав американський соціолог Д. Халфманн, досліджуючи її участь крізь призму теорії інституційної політики, соціальної політики та політичного контексту.

В рамках теорії інституційної політики передбачається, що інституційні умови мають значення. Більшість вчених стверджують, що централізація чи фрагмента-

ція політичної влади є головною інституційною умовою, яка впливає на політику. Навпаки, Д. Халфманн концентрується на демократичних процедурах в політичних інститутах, орієнтації партійної системи і зміні внутрішньої бюрократії. Проводячи порівняння демократичних і недемократичних держав, Д. Халфманн звертає увагу на те, що недемократична держава – це держава, в якій політичні лідери обираються шляхом виборів, але при якому існують великі обмеження для політичної участі, політичних зборів і дискусій, голосування та вибору серед груп лідерів. Проте виникає питання, наскільки це коректно застосовувати для держав з різним типом політичного режиму, зокрема, для тоталітарних держав. Наприклад, у СРСР на усіх виборах електоральна явка наближалася до 100 %, у Північній Кореї на парламентських виборах 2019 р. явка склала 99,97 % [15]. Тобто створюються інституційні умови для загального голосування та здійснюється державний вплив щодо стимулювання громадян до участі у виборах, що забезпечує майже 100 % явку та 100 % голосування за «потрібного» кандидата. При цьому Д. Халфманн дуже обмежено та категорично проводить дихотомічний аналіз, не звертаючи увагу на деформовані політичні режими та псевдодемократичні держави.

Д. Халфманн зазначає, що у недостатньо демократизованій політичній системі у політиків мало причин для того, щоб просувати політику, спрямовану на допомогу менш забезпеченим, адже, як правило, менш забезпечені люди виявляються «зовні, заглядаючи всередину» [8, с. 5]. Проте Д. Халфманн упускає з поля зору механізми делегування та посередництва. Зокрема, варто згадати закономірність, про яку каже П. Бурд'є: чим більше люди бідні, «знедолені», особливо в культурному відношенні, тим більше вони схильні і змушені покладатися на довірених осіб, щоб заявити про себе в політиці та бути почутими. У них немає іншої альтернативи: або мовчати, або дати право іншим говорити від свого імені. Довірена особа, привласнюючи авторитет групи, може маніпулювати нею, приховуючи або видаючи свій приватний інтерес за суспільний, груповий («легітимне лицемірство») [14]. Тобто тут мова йде про те, що інтереси та потреби нижчих класів можуть використовуватися для політичного просу-

вання, ставати основою популістських гасел політичних лідерів тощо. Д. Халфманн не звертає на це увагу.

Демократичні права (свобода самовираження, право на вільне зібрання тощо) важливі для того, щоб змусити політиків відстоювати соціальну політику. Зокрема, якщо звичайні люди не можуть законно чи практично збиратися і обговорювати проблеми, важко отримати інформацію про соціальну політику і ефективно відстоювати її. Проте ними можна маніпулювати та використовувати для приховування власних інтересів за ширмою групових, що призводить до узурпації влади (за трактуванням П. Бурд'є). Так, узурпація влади часто виражається у тому, що можливість представника говорити на користь когось-то і від імені когось-то переходить у схильність говорити замість довірителя. Довірителі здебільшого від незнання ситуації та питань обговорення надають своїй довірений особі свободу дій і повністю на нього покладаються. У цьому парадоксальному характері делегування і криється, на думку П. Бурд'є, причина політичного відчуження, фетишизму і зловживання владою [14]. В термінах абсентеїзму це означає, що мовчазний протест та відчуження від політики це призводять до замовчування проблеми, відсутності артикуляції соціальних проблем у громадському дискурсі, внаслідок чого і відбувається зловживання владою як ілюзорна демонстрація відповідності потребам суспільства.

Д. Халфманн підкреслює, що ступінь, якою партійна система орієнтована на програми, а не на патронаж, також впливає на державну політику. На його думку, ключовою перешкодою для сучасної соціальної політики є домінування орієнтованих на патронаж політичних партій: ієрархічних організацій, які прагнуть виграти вибори і підтримувати свої організації за допомогою індивідуальної вигоди для партійних працівників і інших прихильників, а лідери таких орієнтованих на патронаж партій більше стурбовані своїм матеріальним становищем, ніж ідеологією або реформою [11], прикриваючись представництвом групових інтересів та популістськими гаслами. Це показник деформації демократичного транзиту, коли домінуючими рисами політичної системи стають патримоніалізм і неопатримоніалізм [18]. В таких умовах формується підданська політична куль-

тура, в якій громадяни очікують захисту і підтримки держави, уникаючи особистої відповідальності і участі в політичних процесах [18].

На відміну від Д. Делла Порти, яка говорить про політичні можливості та структуру політичних можливостей, Д. Халфманн критикує використання поняття «політична можливість» в аналізі соціальних рухів. У своїй роботі «Можливість стукає: проблема політичної можливості і що ви можете з цим вдіяти» соціолог звертає увагу на те, що вчені часто концептуалізують «політичні можливості» способами, які є по суті неоднозначними і особливо не пов'язаними з іншими концептуальними розробками в соціальній науці. Він робить акцент на тому, що необхідно концептуально розмежовувати динамічні фактори політичного контексту, які спрацьовують у короткостроковій перспективі, та структурні та інституційні фактори, які спрацьовують у довгостроковій перспективі та повільно трансформуються.

Звертаючись до термінології, можемо визначити, що можливість – це «сприятлива або вигідна обставина, або сукупність обставин», відповідно, обставина означає «стан або факт, властивий події і що має якесь відношення до неї», і це зазвичай «без навмисного контролю» [2]. Д. Халфманн критикує цей термін у зв'язку з тим, що сприятливі обставини передбачають ймовірність виникнення та короткочасність, незалежність від дій людини та низьку ймовірність впливу на них. Така інтерпретація значно обмежує наукове вивчення соціальних рухів та політичної участі, оскільки ставить у залежність від часових ймовірних обставин, виключаючи з аналізу індивіда або групу як активного суб'єкта політичного процесу.

Також серед вчених виникає дискусія про те, чи можна «упустити можливості». Критики концепції політичної можливості (Дж. Гудвін, Дж. Яспер) і її прихильники (В. Гамсон, Д. Мейер) погоджуються, що, якщо можливості не використовуються, то вони не є можливостями. На нашу думку, якщо можливості – це сприятливі обставини, то вони можуть з'являтися та зникати, проте завжди залишаються можливостями за своєю сутністю. Тому ми погоджуємося з Р. Планкітом і Д. Халфманном, які вважають, що якщо можливості, як передба-

чалось і передбачено заздалегідь, існують, то їх можна упустити [8]. Наприклад, якщо політичну участь інтерпретувати як політичну можливість, то політичну неучасть, абсентеїзм можна вважати «втраченою можливістю». На нашу думку, можливість в даному контексті – активне виборче право і час проведення виборів, коли, наприклад, у частини громадян тільки з'являється право голосувати (в Україні – з 18 років), можливість вибору вектору розвитку країни або ідеології. Також можуть бути втрачені можливості для мобілізації учасників – пропущена точка біфуркації проблеми, втрачено момент радикалізації поглядів і готовності учасників руху до активних дій і протестів, втрачені можливості зібрати достатню кількість ресурсів для організації соціального руху і т.д. Громадяни можуть втратити можливість продемонструвати своє волевиявлення, вплинути на вибір влади, курс майбутнього розвитку або артикулювати проблеми, які їх турбують (несвідомо чи свідомо, продемонструвавши таким чином, що ті проблеми, які підіймаються політиками у порядку денному не являються значущими).

Інша проблема з аргументами про політичну можливість, на думку Д. Халфманна, полягає в тому, що зазвичай не окреслюється питання про те, для чого можливості надаються. Наприклад, чи зростає політична активність, оскільки громадяни відчувають збільшення можливостей для своєї участі або відчувають збільшення можливостей для впливу на державну політику? Ці мотиви часто взаємопов'язані. Згідно з загальноприйнятими уявленнями, можливості можуть «відкриватися» або «закриватися», «розширюватися» або «стискатися», маючи на увазі, що не може бути чогось від нескінченної можливості. Уявлення про відкриття і закриття можливостей ускладнює уявлення про політичний контекст як про наслідки, які несприятливі для активістів [8].

Д. Халфманн пропонує замість політичних можливостей використовувати термін «політичний контекст», в рамках якого можна говорити про аспекти політичного контексту, які заохочують або перешкоджають мобілізації громадян, їх формам, типам їх дій і впливу їх колективних дій і т.д. Зокрема, контекст визначається як «обставини, при яких відбувається подія; настройка / регулювання» [1], тому

політичний контекст можна визначити як умови і обставини політичної системи суспільства, які дозволяють громадськості за допомогою спільних рухів і організації громадських рухів та колективних дій впливати на суспільно-політичні процеси. Політичний контекст можна розглядати як початок процесів відбору, в яких деякі форми діяльності заохочуються або перешкоджаються політичним контекстом. Політичний контекст визначає потенціал різних форм дій і механізмом впливу колективних дій, наскільки їх застосування буде доречним і ефективним. Вплив колективних дій буде відрізнятися в залежності від політичного контексту: мобілізація і обмежений протест принесуть колективні вигоди в певних сприятливих політичних умовах; а більш рішучі дії потрібні при менш сприятливих обставинах [8]. Наприклад, якщо громадяни розчаровані в електоральних процесах і не довіряють виборчим процедурам, то виникають інші форми політичної участі та артикуляції власної позиції (страйки, протести, демонстрації, волонтерство та ін.). Вибір форми політичної активності залежить від того, яких результатів індивіди хочуть досягти та яким соціальним інститутам довіряють.

Також Д. Халфманн виділяє довгострокові і короткострокові політичні контексти. Довгострокові політичні контексти включають в себе недодемократизацію (недостатня демократизація), яка породжує виборних посадових осіб з невеликою мотивацією для надання допомоги незаможним; заступницькі партії, які виробляють виборних посадових осіб, які відхиляють програмну політику; політичну роздробленість, яка пропонує численні точки вето впливовим меншинам. Короткострокові політичні контексти включають професійних і впливових державних бюрократів з великими внутрішніми місіями і контролем уряду з боку політичних партій, що підтримують соціальні витрати [8].

Хоча Д. Халфманн намагається аргументовано довести більш доцільне використання терміну «політичний контекст», ми вважаємо, що термін «політична можливість» більше відображає та окреслює потенціал політичної активності. Якщо політика – це мистецтво можливого, тобто мистецтво зробити все можливе, використовувати всі свої можливості в повній

мірі, мистецтво реалізувати всі можливості тієї держави, того суспільства, тих людей, з якими пов'язаний, то варто аналізувати інституційні, структурні та динамічні фактори політичної системи, які створюють сприятливі умови для включення громадян у політичні процеси та розширюють їх можливості впливу на прийняття політичних рішень.

Критикуючи концепт політичних можливостей, Д. Халфманн вказує на кілька ключових факторів, даючи теоретико-методологічні поради.

По-перше, краще уникати термінів «структура політичних можливостей» і «політичні можливості». Перший термін є внутрішньо суперечливим. Мається на увазі, що суб'єкти сприймають і використовують можливості, і що політичні контексти просто відкриті або закриті для рухів, а не завдають їм шкоди. Невизначеність також виникає з переліком факторів, які вважаються політичними можливостями, які зазвичай визначається в широкому сенсі. Існує багато дискусій про такі фактори, як інституційні політичні системи, влади, еліти, структури введення і виведення, але недостатньо дискусії, на думку Д. Халфманна, про державу, бюрократії, політичні партії і т.п. Друга невизначеність пов'язана з тим, які політичні можливості повинні впливати на суспільні рухи і чому. Стверджується, що політичні можливості пояснюють час виникнення рухів, їх зростання, занепад, рівень їх мобілізації, форму мобілізації, стратегії і дії рухів, «поведінку» руху і вплив рухів. Тому краще уникати таких невизначених термінів, як «інституційна політична структура», «доступ», «еліти» і т.п. – термінів, найбільш тісно пов'язаних з концепцією політичної можливості. Д. Халфманн радить звертатися до термінів, які вже існують у політичній науці та соціології, які є більш визначеними та однозначними для розуміння політичного контексту (терміни «державна», «системи політичних партій», «групи інтересів», «конституції», «бюрократія», «політика» і т.д.). Ми не погоджуємося з даною тезою, оскільки Д. Халфманн не демонструє та не пояснює, наскільки ці терміни є більш визначеними та сприяють кращому опису політичного контексту, до того ж евристичний потенціал для розуміння сучасних політичних процесів та особливостей політич-

ної участі дають наукові дискусії та поява неологізмів (наприклад, контрдемократія, квазідемократія, політичний фетишизм тощо), які більш глибоко розкривають сутність політичних процесів та інституційних умов політичного контексту.

По-друге, на думку Д. Халфманна, необхідно уникати бажання досягти консенсусу в теоретичному плані. Деякі вчені сподіваються краще визначити політичні можливості, погодившись з певним набором факторів, які їх складають (такі як «відкритість» політичної системи, вирівнювання еліт, альянси руху-еліти і репресивні можливості держави). Цей пошук консенсусу є передчасним, враховуючи слаборозвинений стан концепції і пов'язані з нею теоретичні претензії, а також ймовірність того, що на різні результати руху будуть впливати різні елементи політичного контексту (довгострокові та короткострокові). Наприклад, досягнення цілей учасників соціальних рухів залежить від того, який лідер очолює державу (авторитарний, який придушить страйк чи демонстрацію навіть силовими методами, чи демократичний, який дасть можливість вираження своєї позиції та забезпечить налагодження діалогу між державою та представниками громадянського суспільства).

По-третє, необхідно переконатися, що при аналізі соціальних рухів і політичного контексту відбулося розрізнення структурних, або довгострокових, факторів від динамічних, або короткострокових, і системних факторів від локальних (що часто перетинається при застосуванні концепту політична можливість) [8].

Загалом, методологічні поради Д. Халфманна є досить абстрактними, оскільки, критикуючи категорію політичної можливості за невизначеність її та пов'язаних з нею понять, він надає не менш невизначені поняття в межах обговорення поняття політичного контексту, не наводить прикладів структурних та динамічних факторів політичного контексту, що ускладнює можливість сформулювати інтерпретаційну схему для аналізу політичної участі та мотивації до неї. Здебільшого напрацювання Д. Халфманна стосуються структурних факторів, які обумовлюють різний ступінь розвитку та відкритості політичної системи, що обумовлює різний потенціал залученості громадян у політичні процеси та впливу на

політику. Проте не окреслені мотиваційна складова та її суб'єктивні чинники, цінності, які обумовлюють залученість громадян у суспільно-політичні процеси, тип політичної культури та політичні традиції, які також обумовлюють політичну активність громадян. Це все залишається поза фокусом уваги автора, хоча представляє інтерес для соціологічного вивчення.

Окремим сюжетом у межах аналізу соціальних рухів Д. Халфманном є інструменти, які здатні сприяти мобілізації учасників соціальних рухів. У своїй роботі «Фотографії війни: гротеск як мобілізуюча тактика» Д. Халфманн розглядає гротеск як один з інструментів для мобілізації учасників соціальних рухів, описуючи переваги цього інструменту, ефекти від використання, а також ризики, які вони несуть [10].

Гротеск – потенційно потужна естетична техніка для активістів. Гротескні зображення можуть викликати сильні емоції, які збільшують інтенсивність і емоційний резонанс рухів учасників. Такі зображення можуть також розбивати учасників, викликаючи змішані емоції, кидаючи виклик існуючим схемам соціального порядку і створюючи плутанину і двозначність, які глибоко залучають аудиторію. Тому графічні зображення можуть бути використані в якості зброї: шокувати, турбувати, викликати дискомфорт і стигматизувати супротивників [10]. Дійсно, візуальні матеріали (гротески, меми, відео, листівки тощо) можна вважати «зброєю», оскільки вони можуть бути використані для створення негативних асоціацій у свідомості громадськості, викликаючи сильні і часто суперечливі емоції, почуття замішання і двозначності, які можуть сприяти мобілізації учасників різних рухів. наразі ці інструменти використовують у соціальних мережах, особливо під час передвиборчих кампаній для мобілізації прихильників та формування негативного образу опонентів що підтверджує ефективність даного інструменту.

Структурно гротеск становить загрозу для порядку та дезорієнтує, адже часто використовується як спосіб представити світ, який став жахливо неправильним, антисвіт. Гротеск можна використовувати в якості «агресивної зброї» для дестабілізації категорій повсякденного досвіду: «Шоковий ефект гротеску також може бути

використаний, щоб збити з пантелику і дезорієнтувати, оскільки робить аудиторію схвилюваною через незвичних способів сприйняття світу і зіштовхує її з абсолютно іншою, тривожною точкою зору», тому що в ньому «категорії, які відносяться до нашого світогляду, стають непридатними» [9, с. 4]. Тому можна відзначити, що гротеск кидає виклик або перетинає звичайні кордону, підриває встановлений порядок і викриває репресивні системи, будь то економічні, расові, релігійні або гендерні. Це підштовхує читача до пошуку значень на полях наших систем значень, до пошуку можливості радикальної відповіді або реакції на чужий світ, який представлений у гротеску.

Гротеск є певним фреймом, тобто «схемою інтерпретації, яка спрощує і ущільнює «навколишній світ» шляхом вибіркової пунктуації та кодування об'єктів, ситуацій, подій послідовностей подій в своєму нинішньому чи минулому середовищі» [10, с. 4]. Д. Халфманн виділяє діагностичне, прогностичне та мотиваційне обрамлення гротеску, які пов'язані з виявленням проблеми, пропозицією напрямків дій і мотивуючими діями відповідно. Д. Халфманн зазначає, що гротеск формує «рамки колективних дій» і сприйняття в трьох категоріях: несправедливість, свобода дій і ідентичність, які пов'язані зі створенням морального обурення, розглядом несправедливості як мінливої і встановленням провини.

Але існують дилеми і ризики використання гротеску як інструменту мобілізації. По-перше, гротескні образи порушують норми публічного дискурсу та дорадчої демократії. «Виробники» гротеску звинувачуються в здешевленні публічного дискурсу та просуванні соціальної поляризації за допомогою запальних і маніпулятивних закликів до емоцій, а не розуму. По-друге, стратегічні дилеми гротескних образів складніше обговорювати через їх численну аудиторію і контекст. Реакції на гротеск будуть відрізнятися у різних людей, груп і налаштувань. Активісти намагаються викликати сильну реакцію в своїй аудиторії, але деякі із зображень неминуче виявляться неефективними [10, с. 6–8]. Тому необхідно враховувати політичний контекст та настрої у суспільстві – наскільки доречно використовувати гротески та меми у кожній конкретній ситуації. Теж саме стосується і політичної участі. Це достатньо ефектив-

ний механізм артикуляції проблем та повернення до них уваги, з потенціалом мобілізації до участі у політичних процесах. Проте, з іншого боку, існує загроза десакралізації влади через висміювання та зневагу, яка продукується через гротескні образи.

Але все ж активісти, які використовують гротески, переконані, що емоційна залученість викликає моральні зобов'язання змінити ситуацію. Передбачається, що негайна реакція «цього не може бути» перейде до рішення «цього не повинно бути» [10].

Що стосується політичної участі та мотивації до участі в політичних процесах і до зниження рівня абсентеїзму, то застосування гротескних образів є актуальним і затребуваним. Гротеск є своєрідним прообразом мему як інструменту дискурсу з використанням гумористичного змісту (гумор, іронія, сатира, гротеск, шарж) для подолання байдужості і соціально-політичної апатії. Ймовірно, мем може сприяти виникненню зацікавленості до політики за допомогою висміювання недоліків політики і політиків або ж демонстрації негативних наслідків низької активності в суспільному житті (вибори і т.п.). Але залишається питання, яким буде результат використання мемів: воно спонукатиме до активізації політичної участі або призведе до десакралізації влади, викликавши бажання дистанціюватися від неї як від чогось «брудного»?

Таким чином, розглянуті концепції Делла Порти і Д. Халфманна дозволяють окреслити нові аспекти вивчення феномену політичної участі. Зокрема, Д. Делла Порта описує механізм формування горизонтальних зв'язків між учасниками соціальних рухів, заснованих на формуванні ідентичності, солідарності, колективних діях, та що значно спрощується завдяки соціальним мережам. Проте при аналізі соціальних рухів та політичної участі Д. Делла Порта оминає аналіз мотивації та цінностей, виокремлення факторів, які спонукують до політичної участі чи володіють таким потенціалом. Також характерною є позитивна інтерпретація впливу на активність громадян через соціальні медіа, хоча наразі ми можемо спостерігати, навпаки, політичну апатію. Також не розглянуті нові форми політичної активності, які можуть замінити традиційні (наприклад, науковий інтерес представляє виявлення коре-

ляції між традиційною політичною участю та політичною активністю онлайн, наприклад, як пов'язані політична участь онлайн та офлайн: чи супроводжується зменшення участі у дискусіях / референдумах / дебатах збільшенням участі у полеміці у соціальних мережах?).

Звертаючи увагу на політичні можливості та політичний контекст, жоден із соціологів не звертає увагу на ціннісну та мотиваційну складову, що є важливим аспектом, який обумовлює політичну активність. Так, дослідницький інтерес представляє визначення того, як змінилося ставлення громадян до політики і наскільки ця сфера життя є значущою для самовираження та самореалізації, щоб індивід був до неї залучений (особливо в індивідуалізованому суспільстві та суспільстві недовіри), наскільки політична участь є благом та цінністю сама по собі. До проголошення рівноправності, появи загального виборчого права та, загалом, поширення демократичних прав політична участь була обмеженою, правом та можливістю для «обраних» (лише для білих, для чоловіків, для людей з освітою, певного віку, соціального походження тощо), тому сприймалася як благо та цінність, тоді як зараз, стаючи легко доступною, вона перетворилася на те, що можна окреслити як «перенасичення можливостями», причому останні знецінюються і сприймаються як належне. Відповідно, змінюється сприйняття політики та громадянської відповідальності, що потребує соціологічного дослідження наслідків для функціонування соціально-політичної системи загалом.

Запропонована Д. Делла Портою концепція політичного конс'юмеризму є актуальною в умовах суспільства споживання, що відкриває можливості для вивчення політичної участі крізь призму політичного споживання та демонстративної поведінки, а також визначення факторів, які впливають на політичну участь (приналежність до групи, гедонізм, демонстрація певного образу життя тощо).

Соціологічні концепції Д. Делла Порти (на основі теорії партисипаторної демократії) та Д. Халфманна (на основі теорії інституційної політики) є дещо обмеженими, оскільки їх не можна застосовувати як універсальні методологічні рамки для аналізу політичної участі / соціальних рухів будь-якої держави, оскільки вони стосуються розвинутих форм демократії (на основі європейського та американського досвіду). Запропоновані методологічні підходи складно адаптувати для аналізу політичної участі у квазідемократичних державах, а також для країн, які перебувають на стадії демократичного транзиту (наприклад, до аналізу України), оскільки у запропонованих концепціях хоча і йде мова про структурні та інституційні чинники, поза дослідницькою увагою залишаються політичні традиції та політична культура, цінності тощо, наприклад, не окреслюється, як деформовані політичні інститути та демократичні режими (неопатримоніальний тощо) впливають на політичну участь громадян та сприяють виникненню нових форм політичної участі.

Подальші концептуальні пошуки повинні бути зосереджені на виокремленні тих аспектів політичного контексту, які впливають на рівень коливання абсентеїзму: тип політичного режиму (тоталітарний, авторитарний, демократичний); стан політичного розвитку країни (період транзиту, кризи чи стійкого розвитку); тип суспільства, що обумовлює різний рівень включеності громадян в соціально-політичні процеси, політичну активність та технології, які її забезпечують (індустріальне суспільство, інформаційне суспільство); тип політичної культури та стан розвитку громадянського суспільства тощо. Науковий інтерес, з нашої точки зору, також являє собою вивчення альтернативних форм політичної участі громадян за умови трансформації традиційних форм, а саме які форми з'являються як альтернативи участі у виборах тощо.

Література

1. American Heritage Dictionary URL: <https://ahdictionary.com/word/search.html?q=context>
2. American Heritage Dictionary URL: <https://ahdictionary.com/word/search.html?q=opportunity>
3. Barber B. Strong democracy: participatory politics for a new age. Berkeley: University of California Press, 1984. P. 117.
4. Della Porta D. Deliberation in Movement: Why and How to Study Deliberative Democracy and Social Movements. Acta Politica, 2005. V. 40 (3). P. 336-350.
5. Della Porta D. For participatory democracy: some notes. European Political Science. 2018. P. 1-14.
6. Della Porta D., Monticelli L. The Successes of Political Consumerism as a Social Movement. The Oxford Handbook of Political Consumerism. 2018. P. 772-792.

7. Della Porta D., Diani M. *Social movements: An introduction*. John Wiley & Sons. 2009. 356 p.
8. Halfmann D., Amenta E. *Opportunity Knocks: The Trouble with Political Opportunity and What You Can Do about It*. Palo Alto, CA: Stanford University Press, 2012. P. 227-239.
9. Halfmann D., Amenta E., Young M. *The Strategies and Contexts of Social Protest: Political Mediation and the Impact of the Townsend Movement in California*. *Mobilization: An International Quarterly*. 1999. Vol. 4, № 1. P. 1-23.
10. Halfmann D., Young M. P. *War Pictures: The Grotesque As A Mobilizing Tactic*. *Mobilization: An International Quarterly*. 2010. V. 15 (1). P. 1-24.
11. Halfmann, D. *Who Voted with Hopkins? Institutional Politics and the WPA*. *Journal of Policy History*. 2001. V. 13, № 2. P. 251-287.
12. Pateman C. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge : Cambridge University Press, 1970. P. 122.
13. Буданова О. Б. Політична комунікація в інтернет-просторі: український контекст [Текст]: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04. Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2015. 18 с.
14. Бурдьє П. *Делегирование и политический фетишизм*. Начала. URL: <http://bourdieu.name/content/delegirovanie-i-politicheskij-fetishizm-0>
15. *Выборы в Северной Корее: «необычайный энтузиазм» и одно имя в бюллетене* URL: <https://glavred.info/world/328092>
16. Муфф Ш. *Постдемократия и постполитика* URL: <http://gefter.ru/archive/10510>
17. Розанваллон П. *Контрдемократия: политика в эпоху недоверия* URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2012/4/kontrdemokratiya-politika-v-epohu-nedoveriya.html>
18. Фисун А. А. *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография*. Х.: Константа, 2006. 352 с.
19. Фоломеев М. А. *Концептуалізація політичних інновацій у сучасному українському політичному процесі*. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології». 2010. Вип. 885. С. 201-207.
20. Царенко О. О. *Абсентеїзм: сутність визначення, причини та шляхи подолання. Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 4 (1). С. 187-191.
21. Хабермас Ю. *Структурная трансформация публичной сферы: Исследования относительно категории буржуазного общества / под ред. М. Беляева ; пер. В. И. Иванова. М.: Весь мир, 2016. 344 с.*

References

1. American Heritage Dictionary [online]. Available at: <https://ahdictionary.com/word/search.html?q=context>
2. American Heritage Dictionary [online]. Available at: <https://ahdictionary.com/word/search.html?q=opportunity>
3. Barber, B. (1984) *Strong democracy: participatory politics for a new age*. Berkeley: University of California Press
4. Della Porta, D. (2005) 'Deliberation in Movement: Why and How to Study Deliberative Democracy and Social Movements'. *Acta Politica*. V. 40 (3), pp. 336-350.
5. Della Porta, D. (2018) *For participatory democracy: some notes*. *European Political Science*, pp. 1-14.
6. Della Porta, D. and Monticelli L. (2018) 'The Successes of Political Consumerism as a Social Movement' *The Oxford Handbook of Political Consumerism*, pp. 772-792.
7. Della Porta, D. and Diani M. (2009) *Social movements: An introduction*. John Wiley & Sons.
8. Halfmann, D. and Amenta E. (2012) *Opportunity Knocks: The Trouble with Political Opportunity and What You Can Do about It*. Palo Alto, CA: Stanford University Press, pp. 227-239.
9. Halfmann, D., Amenta E. and Young M. (1999) 'The Strategies and Contexts of Social Protest: Political Mediation and the Impact of the Townsend Movement in California' *Mobilization: An International Quarterly*. Vol. 4. № 1, pp. 1-23.
10. Halfmann, D. and Young M. P. (2010) 'War Pictures: The Grotesque As A Mobilizing Tactic' *Mobilization: An International Quarterly*. V. 15 (1), pp. 1-24.
11. Halfmann, D. (2001) *Who Voted with Hopkins? Institutional Politics and the WPA* *Journal of Policy History* V. 13, № 2, pp. 251-287.
12. Pateman, C. (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
13. Буданова О. Б. Політична комунікація в інтернет-просторі: український контекст [Текст]: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Буданова Олександра Борисівна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 18 с.
14. Bourdieu, P. (1994) 'Delegation and Political Fetishism' *Choses dites* Translated from French N. M. Shmatko. Moscow: Socio-Logos [online]. Available at: <http://bourdieu.name/content/delegirovanie-i-politicheskij-fetishizm-0> [in Russian]
15. North Korean Elections: 'unusual enthusiasm' and one name on the Bulletin [online]. Available at: <https://glavred.info/world/328092-vybory-v-severnoy-koree-neobychnyy-entuziazm-i-odno-imya-v-byulletene.html> [in Russian]
16. Muff Ch. *Post-democracy and post-politics* [online]. Available at: <http://gefter.ru/archive/10510> [in Russian]
17. Rosanvallon P. *Counter-democracy: politics in an era of mistrust* [online]. Available at: <https://magazines.gorky.media/nz/2012/4/kontrdemokratiya-politika-v-epohu-nedoveriya.html> [in Russian]
18. Fisun, A. A. (2006) *Democracy, neopatrimonialism, and global transformations: a monograph*. Kharkiv: Konstanta [in Russian]
19. Folomieiev, M. A. (2010) 'Conceptualization of political innovations in contemporare Ukrainian political process' *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Issues of Political Science*. Vol. 885, pp. 201-207 [in Ukrainian]
20. Tsarenko, O. O. (2012) 'Absenteeism: Definition, Causes and Cures' *Philosophy and political science in the context of modern culture*. Vol. 4 (1), pp. 187-191 [in Ukrainian]
21. Habermas, J. (2016) *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. In M. Belyaev (ed.), translated by V. I. Ivanova. Moscow: ves Mir [in Russian]

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ: ТЕОРЕТИЗАЦІЇ ТА ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Григорій Селещук

аспірант кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна,
hryhoriy.s@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-4486-5535>

У статті наголошується на малодослідженому аспекті явища зовнішньої міграції – функціонуванні спільнот мігрантів у приймаючих країнах. Обґрунтовується доцільність використання теорії соціального капіталу та теорії міграційних мереж як теоретико-методологічної основи відповідного дослідження. Розглядаються напрацювання Р. Парка, Дж. Коулмана, А. Портеса та конструюються основні операціональні параметри соціального капіталу спільнот мігрантів. Аналізуються параметри функціонування та трансформації соціального капіталу у двовимірному просторі автономності і ефективності. Запропонована авторська класифікація спільнот мігрантів за типом соціального капіталу. Виділені такі типи спільнот як: 1) низькоефективна високоавтономна спільнота; 2) високоефективна високо автономна; 3) високоефективна та низькоавтономна спільнота. Наводяться результати авторського експертного опитування представників спільнот українських мігрантів у країнах Євросоюзу, присвяченого трансформації соціального капіталу цих спільнот. Соціальний капітал мігрантських спільнот українців є «культурно об'єднуючим» (від англ. – bonding social capital), тобто спрямованим на збереження спільної культурної ідентичності українців за кордоном в умовах іншокультурного середовища. Мігрантські спільноти українців залишаються відносно гомогенними у вимірі культури, ідентичності та практик. Виявлено, що у контексті сучасних трансформацій явища зовнішньої міграції відбуваються зміни і соціального капіталу спільнот мігрантів. Циркулярний характер міграції на сучасному етапі несприятливо впливає на соціальний капітал спільнот мігрантів, їхній постійний склад зменшується, соціальні зв'язки послаблюються, знижується автономність спільнот і посилюється інтеграція мігрантів у приймаючі суспільства. Значна частка спільнот станом на сьогодні є до певної міри деінституціоналізованою.

Ключові слова: міграція, спільноти мігрантів, міграційні мережі, соціальний капітал.

В статье рассматривается такой малоисследованный аспект внешней миграции как функционирование сообществ мигрантов в принимающих странах. Обосновывается целесообразность использования теории социального капитала и теории миграционных сетей как теоретико-методологической основы исследования сообществ мигрантов. Анализируются наработки Р. Парка, Дж. Коулмана, А. Портеса и конструируются основные операциональные параметры социального капитала сообществ мигрантов. Параметры функционирования и трансформации социального капитала анализируются в двумерном пространстве автономности и эффективности. Предложена авторская классификация сообществ мигрантов по типу социального капитала. Выделены такие типы сообществ как: 1) низкоеффективное высокоавтономное; 2) высокоэффективное высокоавтономное; 3) высокоэффективное низкоавтономное. Приводятся результаты авторского экспертного опроса представителей сообществ украинских мигрантов в странах Евросоюза, посвященного трансформации социального капитала этих сообществ. Социальный капитал сообществ украинских мигрантов является «культурно объединительным» (от англ. – bonding social capital), то есть направленным на сохранение культурной идентичности украинцев за рубежом в условиях инокультурной среды. Мигрантские сообщества остаются относительно гомогенными в плане культуры, идентичности и практик. Выявлено, что в контексте современных транс-

формаций явлення внешней миграции происходят изменения и их социального капитала. Циркулярный характер миграции на современном этапе неблагоприятно влияет на социальный капитал сообществ мигрантов: их постоянный состав уменьшается, социальные связи слабеют, снижается автономность сообществ и усиливается интеграция мигрантов в принимающие общества. Значительная часть таких сообществ деинституциализируется.

Ключевые слова: миграция, сообщества мигрантов, миграционные сети, социальный капитал.

SOCIAL CAPITAL UKRAINIAN MIGRANTS COMMUNITY: THEORETIZATION AND EMPIRICAL RESEARCH EXPERIENCE

Hryhoriy Seleshchuk

PhD student of the sociology chair at Ivan Franko Lviv national university,
Universytetska str. 1, Lviv, 79000, Ukraine,

hryhoriy.s@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-4486-5535>

The article is dedicated to less studied aspect of external migration namely to the formation and functioning of migrant communities in host countries. The expediency of using the theory of social capital and the theory of migration networks as a theoretical and methodological basis for the study of migrant communities is substantiated. The developments of R. Park, J. Coleman, A. Portes are analyzed and the basic operational parameters of the social capital of migrant communities are constructed. The parameters of the functioning and transformation of social capital are analyzed in a two-dimensional space of autonomy and efficiency. The classification of migrant communities by type of social capital is proposed. The following types of communities are identified: 1) a low-efficient, highly autonomous community; 2) highly efficient highly autonomous; 3) a highly efficient and low-autonomous community. The article discusses the results of an expert survey of representatives of communities of Ukrainian migrants in the EU countries on the transformation of the social capital of these communities. The social capital of migrant communities of Ukrainians is "culturally bonding", aimed at preserving the common cultural identity of Ukrainians abroad in the context of a different cultural environment. Migrant communities of Ukrainian migrants remain relatively homogeneous in terms of culture, identity and practices. It is revealed that in the context of contemporary transformations of external migration, changes and social capital of migrant communities is changing too. The circular nature of migration at the present stage adversely affects the social capital of migrant communities, their permanent membership is diminished, social ties are weakened, the autonomy of communities is reduced and the integration of migrants into host societies is increased. Number of such communities today are to some extent deinstitutionalized.

Keywords: migration, migrant communities, migration networks, social capital.

В українській соціології станом на поточний момент напрацьовано значний корпус досліджень проблематики зовнішньої міграції. Увага приділялася таким аспектам, як масштаби явища, соціальний портрет мігранта, особливості життєвої ситуації сімей мігрантів, які залишилися в країні, роль фінансових надходжень з-за кордону у житті домогосподарств мігрантів, дисфункційні явища, пов'язані із зовнішньою міграцією, гендерні виміри міграції за кордон та ін. Зокрема, йдеться про роботи таких дослідників, як О. Балакірева, І. Прибиткова, О. Маліновська, О. Іванкова-Стецюк, І. Марков, В. Володько, О. Ровенчак, Х. Ілик, Н. Ігнатоля, К. Новосад та ін. Водночас окремі аспекти цієї проблематики залишаються вкрай малодослідженими. Соціолог звертається до аналізу різних

форм соціальності (соціальних зв'язків, спільнот, інститутів), але саме у цьому аспекті дослідження міграції з України є поодинокі. Формування та функціонування спільнот мігрантів впродовж кількох останніх десятиліть є поширеною темою зарубіжних досліджень. Що стосується спільнот українських мігрантів, то обрана нами проблематика досі є малоопрацьованою. **Метою статті** є конструювання відповідних теоретико-методологічних та методичних засад вивчення міграційних процесів через розкриття особливостей соціального капіталу спільнот українських мігрантів за кордоном.

У західній соціології піонерами дослідження функціонування спільнот мігрантів стали У. Томас та Ф. Знанецький – автори відомої праці «Польський селянин

в Європі та Америці» (Thomas, Znaniecki, 1918). Значним внеском у соціологічні дослідження емігрантських спільнот стали праці Дж. Ліндберга про соціальні мережі шведських мігрантів у США (1930 р.) (Lindberg, 1930) та авто-етнографічне дослідження американця словенського походження Л. Адаміка (1932 р.) (Adamic, 1932). Чільне місце у корпусі досліджень мігрантських спільнот підчас етнографічно-соціологічна праця У. Вайта «Суспільство на розі вулиць», у якій досліджується життя італійської спільноти в Чикаго, її внутрішня структура та ієрархія (1943 р.) (Whyte, 1943).

У межах Чиказької школи соціології вивчення спільнот мігрантів продовжив Р. Парк. Він підкреслював, що «спільнота – це не лише зібрання людей, але об'єднання інститутів ..., не люди, але інститути є кінцевим і вирішальним фактором, що відрізняє спільноту від інших соціальних констеляцій» [1, с. 14].

Чиказькою школою вважали вкрай необхідним просторовий вимір функціонування спільнот. Запропонована ними теорія соціальної екології міста описує, зокрема, процеси гомогенізації окремих «природних зон» у міському середовищі. Яскравим прикладом таких природних зон є мігрантські гетто (чи, якщо відмовитися від терміну з негативною конотацією, мігрантські анклави). Мігрантські спільноти, які досліджував Р. Парк, локалізувалися географічно і були структурованими низкою інститутів, які організовували життя спільноти. Матеріальним виявом цих інститутів є розташовані в просторі осередки взаємодії мігрантів: заклади харчування, клуби, релігійні установи, громадські організації, об'єднання сусідів, місця традиційного спільного проведення вільного часу.

Зрозуміло, що спільноти мігрантів суттєво відрізняються одна від одної. Найістотнішим аспектом їхніх відмінностей є різний рівень автономності та ефективності цих спільнот. Мігрантські спільноти, які мають усі інститути, що задовольняють їхні різноманітні потреби (від господарсько-економічних до дозвіллевих), є автономними. Натомість спільноти, у яких «структура можливостей» є обмеженою (чи «бідною»), створюють передумови для виходу мігрантів у світ приймаючого суспільства задля задоволення своїх потреб та інтересів. Авто-

номні спільноти мігрантів можуть існувати відокремлено від приймаючого суспільства. В такому випадку спільноти мігрантів лише номінально належать приймаючому суспільству, що створює передумови різнопланових труднощів у взаємодії між мігрантами та приймаючою країною. Р. Парк на основі статистичних даних продемонстрував, що інтегровані та ефективні спільноти мігрантів відзначаються нижчим рівнем різноманітних форм соціальної дезорганізації [8].

Таким чином, ми бачимо складність і різнобічність проблеми, що постає як дилема сили і слабкості емігрантських спільнот. З одного боку, сильна спільнота, яка має різноманітні структури, що регламентують її життя, захищає мігрантів від різних проявів соціальної дезорганізації: від безробіття до відсутності догляду чи розпаду сімей. Така спільнота попереджує девіантну поведінку своїх членів, здійснює моніторинг і контроль відповідності поведінки мігрантів до ustalених для спільноти норм. З іншого боку, така спільнота становить собою завершений універсум сенсів, зв'язків, інститутів і свідомо чи ні ускладнює взаємодію мігрантів із приймаючим суспільством: перешкоджає бути гострою потреба у вивченні мови та культури приймаючої країни, засвоєнні моделей поведінки у вимірі трудової та правової етики тощо.

На думку російської дослідниці М. Сафонової, з 1970-их років лейтмотивом вивчення спільнот мігрантів є демонстрація того, що приймаючі суспільства не є однорідними утвореннями в межах плавильного казана (англ. – melting pot), а однією із важливих структур, яка водночас є і показником і чинником інтегрованості мігрантів у приймаюче суспільство, є спільнота мігрантів. У цей час нового дихання соціологічним дослідженням функціонування спільнот мігрантів надали праці представника теорії соціального капіталу Дж. Коулмена. Згідно з останнім, соціальний капітал набуває такі форми, як: 1) зобов'язання і очікування, 2) інформаційні канали, 3) норми. Істотною характеристикою спільноти як системи зв'язків, що впливає на рівень соціального капіталу, є «щільність» та «герметичність» цієї системи (англ. – density and closure). Істотним внеском Дж. Коулмена у вивчення соціального капіталу спільнот мігрантів є наголос на капіталогенеруючому характері

релігійної організації: автор наводить приклад недільних зустрічей румунських будівельників у США в локальній православній церкві [2, с. 110].

Однією з часто цитованих праць, присвячених соціальному капіталу мігрантських спільнот, є стаття А. Портеса та Дж. Сенсенбреннера «Вкоріненість та міграція: нотатки щодо соціальних чинників економічної дії» (1993 р.) [9]. У представленій у цій роботі соціологічній концептуалізації міграції центральне місце посідає поняття «соціальний капітал». Дослідники продовжують розгляд дилеми, описаної Р. Парком, та пропонують закон обмеженої солідарності: чим більше група мігрантів відмінна за фенотипом або культурними характеристиками від більшості населення приймаючого суспільства, тим більше упереджень та дискримінаційних бар'єрів різного роду відчувають члени цієї групи і тим сильніше почуття групової солідарності та більший обсяг соціального капіталу, заснованого на цій солідарності. Одною з ключових тез теорії асиміляції, розробленої А. Портесом, є наголос на впливі дискримінації на функціонування спільнот мігрантів та їхню індивідуальну поведінку. А. Портес виділяє три типи ресурсів, якими можуть користуватися мігрантські спільноти. Перший тип – це державні програми приймаючих країн (наприклад, програми об'єднання сімей, перекваліфікації, соціальної допомоги). Другий – це відносно позитивне ставлення приймаючого суспільства. Третім, найважливішим ресурсом є згуртованість самої спільноти мігрантів, її соціальний капітал. Об'єм соціального капіталу прямопропорційний до сили зовнішньої дискримінації і оберненопропорційний до доступних економічних можливостей за межами спільноти мігрантів [9].

Формування міграційного потоку із перспективи теорії соціального капіталу відбувається завдяки міграційним мережам. Тут поєднуються дві важливі теоретичні традиції – теорія соціального капіталу та теорія міграційних мереж. Остання була сформульована Д. Мессі і полягає у тому, що міграційні мережі за своєю сутністю становлять комплекс міжособистісних зв'язків між «новими мігрантами», «старими мігрантами» (діаспорою) та резидентами приймаючих країн. Відбувається формування так званого «міграційного

ланцюга»: мігранти виїжджають до когось, хто вже знаходиться в приймаючій країні, до особи, яка першою виїхала за кордон (це може бути хтось із знайомих або членів родини). У подальшому мігранти, які опинилися в новому для себе соціальному, культурному та інституційному оточенні, у різний спосіб облаштовують власне життя, коло спілкування, трудові, дозвіллекультурні та інші практики. Існує ціла мережа зв'язків, за допомогою яких мігранти шукають роботу, отримують контакти та необхідну інформацію з питань легалізації, придбання чи пошуку житла тощо. Існування такої мережі може мати значний вплив на вибір країни міграції [7].

Таким чином, у західній (в першу чергу американській) соціології сформована теоретико-методологічна позиція аналізу функціонування спільнот мігрантів із перспективи теорії соціального капіталу. Соціальний капітал виступає пояснювальною моделлю як у тому, що стосується формування та відтворення міграційних потоків, так і у тому, що стосується виникнення та функціонування спільнот мігрантів у приймаючих країнах. На жаль, як зазначає Б. Ленсі, дослідження, що порівнюють різні форми соціального капіталу мігрантів, залишаються рідкісними, особливо ті, що містять емпіричну складову [5, с. 156].

Підсумуємо теоретико-методологічні здобутки вивчення спільнот мігрантів з перспективи теорії соціального капіталу. Перш за все зазначимо, що з огляду цієї теорії, міграція розглядається як процес, вкорінений у певний контекст – не лише економічний та політичний, а й соціокультурний. При цьому найбільш істотними аспектами цього контексту на етапі формування міграційного потоку є міграційні мережі. Міграційний потік, досягнувши певного масштабу, мультиплікується через соціальні мережі мігрантів, їхні соціальні зв'язки. Такі мережі полегшують отримання інформації про можливості міграції, стають джерелом емоційної підтримки, сприяння в працевлаштуванні, ознайомленні із особливостями приймаючого суспільства. Можемо припустити, що в багатьох випадках копінг-стратегії мігрантів пов'язані саме із активацією можливостей міграційних мереж. З часом у приймаючому суспільстві формуються спільноти мігрантів, об'єднаних соціокультурною спільністю,

попереднім досвідом, практиками та подібними труднощами життя в новому оточенні. Спільноти можуть компактно локалізуватися в просторі або бути дезінтегрованими в просторовому сенсі. Так чи інакше, існує структурна основа функціонування спільнот – соціальні мережі та інститути. Мережі родинності, знайомства та земляцтва, інститути релігійного та культурно-дозвіллевого характеру становлять цю структурну основу.

Спільноти мігрантів відрізняють різні релігійні практики, норми побутової поведінки, ступінь відкритості до приймаючого суспільства і ступінь готовності взаємодіяти з ним. Крім того, поряд з прибулими, які прагнуть залишитися на постійне проживання, впродовж останніх років зростає число тих, хто прибуває в приймаючі країни в пошуках тимчасової роботи і не має наміру інтегруватися в приймаюче суспільство.

Характер мігрантських спільнот визначається низкою ендо- та екзогенних чинників. До чинників першого типу належать особливості сімейних та квазісімейних структур; традиційний поведінковий репертуар, зокрема у тому, що стосується спільнототворення; особливості колективної дії, моделі шлюбної поведінки та ін. Екзогенні чинники стосуються ставлення представників приймаючого суспільства до новоприбулих, особливо у формі упереджень та дискримінації в її різних (формалізованих та неформалізованих) проявах. У процесі функціонування спільнот мігрантів розгортається складна співдія названих чинників. Двома вимірами, у просторі яких розгортається життєдіяльність спільнот мігрантів, є автономність (яку Дж. Коулмен розглядає як функцію щільності соціальних мереж та їхньої герметичності) та ефективність. Опишемо характеристики соціального капіталу спільнот різного типу у названому двовимірному просторі.

Низькоефективна високоавтономна спільнота мігрантів. Для такої спільноти характерний гомогенний у соціокультурному та статусному відношенні склад. Соціальні мережі щільні («усі знайомі зі всіма»). Спільнота є «герметичною»: зв'язки із приймаючим суспільством нечисленні. В силу наявних упереджень чи/та дискримінації спільнота високоінтегрована в нормативному та культурному сенсі. Важливими є практики комеморації, релігійні

та навколорелігійні, дозвіллеві практики. Оскільки можливість повернутися в країну походження під питанням (наприклад, в силу загрози політичного переслідування чи в силу необхідних на це високих витрат), спільнота консервується в існуючому стані і складі. Важливість спільноти для окремих її представників вкрай висока. В спільноті діють правила взаємодопомоги, зобов'язання щодо малоімущих членів спільноти. Можливість самореалізації і досягнення соціальної успішності в приймаючому суспільстві дуже примарна (чи складнодосяжна). Ті представники спільноти, які досягають відносного успіху (освітнього чи кар'єрного), зазнають тиску спільноти і часто залишають її межі, намагаються позбутися структурних та соціокультурних зв'язків як із спільнотою мігрантів, так і з країною походження. Ті мігранти, які зазнають акультураційного впливу з боку приймаючого суспільства, зазвичай зазнають дисонантної акультурації – поряд із засвоєнням цінностей та мови, притаманних приймаючому суспільстві, відмовляються від цінностей та мови країни походження. Тип господарської діяльності переважно інтенсивний, сфера зайнятості – малорентабельні заняття, які не потребують високої кваліфікації.

Високоєфективна та високоавтономна спільнота мігрантів. В такій спільноті поряд із сильними зв'язками («свій до свого по своє») присутні і слабкі зв'язки (користуючись термінами М. Грановеттера) [4]. Між спільнотою і приймаючим суспільством існують взаємозв'язки, необхідні для успішного функціонування структур етнічного підприємництва. Етнічне підприємство виконує низку функцій, але має і дисфункції. Так, для тих підлітків, які не мають освітніх успіхів і не стають професіоналами, успішним засобом протистояння зниженню соціального статусу, стає етнічний бізнес. Це водночас відкриває для них певні можливості висхідної мобільності, але і знижує мотивацію до здобуття освіти та побудови кар'єри в приймаючому суспільстві [3].

У складі спільноти перебувають мігранти із різним, в тому числі і з відносно високим, статусом. Це можуть бути зв'язки типу сполучаючого соціального капіталу (англ. – linking social capital) і мати характер структур патронажу, протекції взамін

надання певних послуг. Відносини довіри та взаємні зобов'язання дуже важливі для функціонування такої спільноти. Довіра має мережевий, «вимушений» характер, адже невиправдання довіри та недотримання зобов'язань загрожує санкціями спільноти, втратою репутації, остракізмом, що сприймається мігрантами як серйозна загроза. Функція неформального контролю реалізується ефективно.

Високоєфективна низькоавтономна спільнота. Спільнота такого типу поєднує певні базові родинні, квазіродинні, земляцькі, «сильні зв'язки» із «слабкими зв'язками», в тому числі тими, які об'єднують спільноту з зовнішнім світом приймаючого суспільства. Для спільноти такого типу характерна культурна маргінальність – присутність у культурному житті спільноти як «власних», «привезених з Батьківщини» цінностей, норм, ритуалів комеморації, так і тих, що характерні для приймаючого суспільства. Відбувається селективна акультурація. Засвоєння мови і культури приймаючого суспільства супроводжується збереженням сильних зв'язків з етнічною спільнотою і збереженням ключових елементів батьківської культури. Спільнота не зазнає тиску дискримінації чи упереджень, численними є транснаціональні шлюби. До складу таких спільнот входить частка мігрантів, які перебувають у процесі висхідної акультурації, засвоюють необхідні мовні та культурні знання, розбудовують систему зв'язків, необхідну для досягнення успіху в приймаючому суспільстві. У вимірі колективної дії спільнота засвоює поведінковий репертуар приймаючої країни. Спільнота виступає своєрідним клубом, що поступово втрачає вузькоетнічний характер, посилює свою інклюзивну спрямованість через певний «тематичний фокус», релігійного, сусідського, громадсько-політичного характеру.

Низькоєфективна низькоавтономна спільнота. У зв'язку із просторовою розпорошеністю мігрантів, браком часу, новими життєвими можливостями, втратою спільної ідентичності тощо. функціонування спільнот такого типу підтримується вузьким колом активістів – тих, для кого пріоритетом практик та ідентичності залишається наявність спільної країни походження і спільність, що об'єднує мігрантів. Зазвичай такими активістами є ті, хто

має добру репутацію, користується довірою та має певні успіхи в діяльності в приймаючому суспільстві. Практична відсутність зовнішніх дискримінаційних бар'єрів, можливість самореалізації в приймаючому суспільстві послаблюють спільноту мігрантів. Участь у її функціонуванні стає вибірковою і несистематичною. Важливим чинником такого послаблення є поширення циркулярного типу міграції, коли мігрант регулярно і часто переміщується між країною походження та приймаючою країною, набуває необхідної культурної компетентності і комунікативних навичок у новому середовищі, завдяки чому почувається в приймаючому суспільстві так само комфортно, як і у суспільстві походження.

Теорія соціального капіталу може не тільки збагатити існуючі напрацювання в галузі соціології міграції, а й допомогти істотно переглянути їх. Аналітичне виділення окремих типів спільнот мігрантів у двовимірному просторі ефективності та автономності дає можливість пов'язати особливості цих спільнот із можливостями та перешкодами на шляху до інтеграції мігрантів у приймаючі суспільства. Два основних типи соціального капіталу є релевантними до цих вимірів – це об'єднуючий (англ. – bonding) та сполучаючий (англ. – linking) капітали. Перший відповідає за внутрішню інтеграцію та зчепленість, за відносини підтримки і обміну в межах спільноти і неформальний контроль за її членами. Другий відповідає за зв'язки не просто з «зовнішнім світом» приймаючого суспільства, а з державними і громадськими інституціями, соціальними службами, локальною владою, медіа, підприємницькими структурами та окремими нотаблями. Спільноти мігрантів із «багатим» соціальним капіталом розширюють життєві можливості членів спільноти, стають соціальним ресурсом, який спричиняється до висхідного руху у статусній та професійній ієрархії приймаючого суспільства (англ. – getting ahead). Якщо ж спільнота мігрантів відзначається «слабким» соціальним капіталом, об'єднує значну частину соціально вразливих осіб, є закритою і однорідною, то такий соціальний ресурс може допомогти лише у доланні побутових щоденних труднощів, але не у досягненні життєвого успіху (англ. – getting by).

На шляху утворення спільнот мігрантів виникають бар'єри різноманітного характеру. В літературі знаходимо згадки про

такі з них, як дефіцит часу, вразливість та соціально-економічна незахищеність мігрантів, високий рівень патерналістських очікувань та громадсько-політична пасивність. Надмірну зайнятість мігрантів і пов'язаний із нею дефіцит часу можна пояснити скрутним становищем родин мігрантів в Україні і прагненням їм допомогти, зважаючи на що, мігранти часто працюють понаднормово або ж займаються додатковим підробітком. Труднощі може створювати також повне чи часткове невизнання приймаючою стороною українських освітніх ступенів, що спонукає мігрантів, окрім мовних, додатково відвідувати професійні курси чи здобувати освіту в приймаючій країні. Значну проблему для формування спільнот може становити надмірна зосередженість мігрантів на матеріальних чинниках і «зароблянні грошей».

Звернувшись до проблематики соціального капіталу спільнот українських мігрантів, протягом 2018-2019 рр. ми провели розвідувальне емпіричне дослідження, в межах якого було здійснено експертне опитування 56 активних представників українських емігрантських спільнот у таких країнах Євросоюзу, як Польща, Італія, Португалія та Чехія.

Дослідження показало, що для сучасної, п'ятої, хвилі міграції з України характерні такі риси, які вирізняють її від попередніх хвиль: циркулярність зовнішніх міграцій; поширення транснаціональних та гостьових сімей; поширення транспортних та телекомунікаційних технологій, які пом'якшують проблему відсутності мігрантів у країнах походження та розпаду соціальних зв'язків; відносна гендерна збалансованість (порівняно із попередніми історичними хвилями міграції з України, адже частка жінок у міграційному потоці є великою, як ніколи раніше); послаблення міжрегіональних відмінностей векторів зовнішньої міграції через істотний перерозподіл міграційного потоку в євроатлантичному напрямку та «зміління» євразійського напрямку зовнішньої міграції; зсув від економічних до інституційних та соціокультурних чинників зовнішньої міграції та ін. Ці зміни є істотними у вимірі творення спільнот українськими мігрантами в приймаючих суспільствах. З огляду на це, актуалізується необхідність дослідження мігрантських спільнот українців у прийма-

ючих країнах, зокрема у країнах ЄС, в контексті особливостей інтеграції цих спільнот у приймаючі соціуми, соціальних зв'язків у межах цих спільнот, явища обмеженої та загальносуспільної довіри, обігу різнопланових ресурсів у межах спільнот, механізмів колективної соціальної дії мігрантів в приймаючих суспільствах тощо.

Окрім зазначеного вище, в ході дослідження було виявлено, що у контексті названих трансформацій спільноти українських мігрантів в країнах ЄС зазнають істотних змін у вимірі соціального капіталу. Зокрема, це стосується питання згуртованості спільноти, наявності зовнішніх бар'єрів, обмеженої та генералізованої довіри. Виміри функціонування соціального капіталу українських емігрантських спільнот є асиметричними. Їхнє життя характеризується відносно потужним внутрішнім вектором та майже повною відсутністю проєкцій назовні – у приймаюче суспільство. Спільноти українських мігрантів все ще залишаються значною мірою відособленими від громадсько-політичного життя в країнах перебування, хоча впродовж останніх років посилюється їхня інтеграція до соціально-політичних процесів. Одним із найбільш дієвих механізмів такої інтеграції стали волонтерська благодійна діяльність, скерована на проблеми допомоги постраждалим від конфлікту на сході України та відповідні інформаційні кампанії, які істотно активізувалися у період 2014-2017 років та поступово втрачають інтенсивність та охоплення членів українських емігрантських спільнот в наступні роки.

Соціальний капітал мігрантських спільнот українців є «культурно об'єднуючим» (від англ. – bonding social capital), тобто спрямованим на збереження спільної культурної ідентичності українців за кордоном в умовах іншокультурного середовища. Мігрантські спільноти українців значною мірою залишаються відносно гомогенними у вимірі культури, ідентичності та практик. Для спільнот українських мігрантів характерна наявність двох суперечливих тенденцій. З одного боку, для них характерний статусно сполучаючий соціальний капітал (англ. – status-bridging social capital). Йдеться про те, що в межах цих спільнот взаємодіють «власники» різних «об'ємів» влади, престижу, капіталів у різній формі. Завдяки включеності у високоінтегровану мережу різні форми ресурсів

стають доступними усім членам спільноти, в тому числі і представникам вразливих соціальних груп. У такий спосіб долається мережева бідність і покращуються життєві шанси соціально незахищених членів емігрантських спільнот [6].

Для українських мігрантів, які прибули в приймаючі країни на етапі четвертої та попередніх хвиль, характерним є те, що склад особистісної соціальної мережі, коло спілкування, їхній міросоціум значною мірою перетинається із спільнотою мігрантів. Натомість, для мігрантів, які належать до сучасної, п'ятої, хвилі коло емігрантських спільнот є лише частиною їхніх слабких зв'язків, а в межах особистісних мереж переважають резиденти приймаючих країн. Характерна для п'ятої хвилі міграції з України циркулярність призводить до того, що її представники не втрачають соціальних зв'язків із батьківщиною, і, відповідно, їхня інтегрованість до емігрантських спільнот у приймаючих країнах є слабкою, взаємодії із спільнотою нерегулярними. Тут також виявляється явище уникнення надмірної інтегрованості, а також явище, яке А. Портес та П. Ландол називають низхідним зрівняльним тиском (англ. – downward leveling pressure) [10]. Суть явища полягає у тому, що у високоінтегрованій спільноті, для якої норми взаємодопомоги та солідарності, а також практики непомітності є важливими в поведінковому етосі, окремі члени спільноти, які намагаються «просунутися» у системі соціальної стратифікації (і особливо ті, кому це вдається), зазнають

групового тиску та змушені «надто дорого платити» за своє перебування у спільноті. Це явище має місце тоді, коли значна частина спільноти мігрантів належить до відносно низького рівня в системі соціальної стратифікації.

Таким чином, перед мігрантськими спільнотами українців стоять виклики, зумовлені самою природою сучасної хвилі міграції з України. Зауважимо, що ці спільноти залишаються сам на сам із такими викликами за умов відсутності системної політики української держави із їхньої підтримки. Хоча наше дослідження мало розвідувальний характер, воно дозволило нам виявити особливості соціального капіталу спільнот мігрантів та розробити систему емпіричних показників цього явища.

Емпіричне дослідження соціального капіталу спільнот українських мігрантів напевно чи може бути репрезентативним, охопити більшість існуючих сьогодні спільнот. Значна частка спільнот станом на сьогодні є до певної міри деінституціоналізованою. Ми вважаємо, що емпіричне дослідження з обраної нами проблематики може бути порівняльним, у межах якого окремі кейси спільнот розглядатимуться з точки зору функціонування та трансформації соціального капіталу у двовимірному просторі: автономності (у внутрішньому та зовнішньому векторі – як щільність та герметичність) і ефективності (у тому, що стосується долання різних аспектів соціальної дезорганізації в самому середовищі мігрантів та успішного пристосування до умов приймаючого суспільства).

Література

1. Парк Р. Э. Организация сообщества и романтический характер. Социологическое обозрение. 2002. Т. 2. N 3. С. 13-18.
2. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 1988. Vol. 94. Pp. 95-120.
3. Gans H. Second Generation Decline: Scenarios for the Economic and Ethnic Futures of the Post – 1965. *American Immigrants, Ethnic and Racial Studies*, 1992. Vol. 15(2). Pp. 173-192.
4. Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 1973. Vol. 78, No. 6, pp. 1360-1380.
5. Lancee B. Immigrant Performance in the Labour Market: Bonding and Bridging Social Capital. Series: IMISCOE Research. Amsterdam University Press, 2012. 192 p.
6. Loury G. A dynamic theory of racial income differences. Women, minorities, and employment discrimination. Edited by P. A. Wallace, A. M. La Mond. Lexington: Heath, 1977. Pp. 153-86.
7. Massey D.S., Reichert J. History and Trends in U.S. Bound Migration from a Mexican Town. *International Migration Review*, 1980. Vol. 14 (4). Pp. 475-491.
8. Park R. (1928) Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. Vol. 33. Pp. 881-893.
9. Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action. *American Journal of Sociology*, 1993. Vol. 98. Pp. 1320-1350.
10. Portes A., Landolt P. Unsolved Mysteries: The Tocqueville Files II: The Downside of Social Capital. *The American Prospect*, 1996. Vol. 26. Pp. 18-21.

References

1. Park, R. E. (2002) Community organization and the romantic temper. *Sociological review*. Vol. 2. N 3, pp. 13-18.
2. Coleman, J. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*. Vol.94, pp. 95-120.
3. Gans, H. (1992) Second Generation Decline: Scenarios for the Economic and Ethnic Futures of the Post – 1965. *American Immigrants, Ethnic and Racial Studies*. Vol. 15(2), pp. 173-192.
4. Granovetter, M. S. (1973) The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. Vol. 78, No. 6, pp. 1360-1380.
5. Lancee, B. (2012) Immigrant Performance in the Labour Market: Bonding and Bridging Social Capital. Series: IMISCOE Research. Amsterdam University Press.
6. Loury, G. (1977) A dynamic theory of racial income differences. Women, minorities, and employment discrimination. In P. A. Wallace and A. M. La Mond (eds.) Lexington: Heath, pp. 153-86.
7. Massey, D. S. and Reichert, J. (1980) History and Trends in U.S. Bound Migration from a Mexican Town. *International Migration Review*. Vol. 14 (4), pp. 475-491.
8. Park, R. (1928) Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. Vol. 33, pp. 881–893.
9. Portes, A. and Sensenbrenner, J. (1993) Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action. *American Journal of Sociology*. Vol. 98, pp. 1320-50.
10. Portes, A. and Landolt, P. (1996) Unsolved Mysteries: The Tocqueville Files II: The Downside of Social Capital. *The American Prospect*. Vol. 26, pp. 18-21.

ДИСКУРСИВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПОНЯТТЯ «РЕФОРМА» В ПОЛІТИЧНОМУ ПОЛІ (НА ПРИКЛАДІ СТЕНОГРАМ ЗАСІДАНЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ)

Олена Борисенко

магістр соціології, незалежний дослідник,

email: helen199606@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2822-5095>

Стаття присвячена дослідженню процесів конструювання офіційного політичного дискурсу України та концепту «реформи» інтерпретації на предмет конструювання поняття «реформа». Збір та аналіз соціологічної інформації були здійснені методами контент-аналізу обраних джерел та подальшого дискурс-аналізу інформації. Автор пристосовує когнітивну теорію дискурсу та критичний дискурс-аналіз до соціологічного дослідження та концептуалізації поняття дискурсивного конструкту. Автором виділені форми конструювання поняття «реформа» в рамках політичного дискурсу. Виділено офіційну, конструктивну та опозиційну форми конструювання, застосовано ряд ілюстрацій з засідань ВРУ. На базі цього описана символічна боротьба навколо поняття «реформи», в межах якої дискурсивні елементи конструювання реальності стають основним інструментом для завоювання аудиторії. Вичленовано найбільш вживані інформаційні приводи та імплікатури з боку офіційної форми конструювання (євроінтеграція та демократизація) та з боку опозиційної форми (соціальна нерівність, пауперизація населення та неправильне проведення реформ політичними конкурентами). Акцентовано, що контексти і смисли символічної боротьби спрямовано на електорат, а не на політичних конкурентів, тож суспільство як об'єкт дискурсу інтерпретується як жертва символічного насильства, а поняття реформи – як інструмент даного процесу. Були встановлені загальна декларативність політичного дискурсу України, зокрема на прикладі поняття реформи; також було досліджено становлення даної дискурсивної одиниці як предмету символічної боротьби в рамках опозиційно-коаліційного протистояння через експлуатування формату докси у досліджуваному полі. Автор аналізує фоновий процес втрати поняттям «реформа» єдино вірного смислу через його надмірне експлуатування в рамках політичного дискурсу задля досягнення електоральних вигод. Окремо описано методологічні обмеження та евристичні перспективи дослідження.

Ключові слова: реформа, політичний дискурс, дискурсивний конструкт, структура, інтерпретація, імплікація, імплікатура, контекст, докса, символічна боротьба.

Статья посвящена исследованию процессов конструирования официального политического дискурса Украины и концепта «реформы» интерпретации на предмет конструирования понятия «реформа». Сбор и анализ социологической информации были осуществлены методами контент-анализа избранных источников и дальнейшего дискурса анализа информации. Автор приспособляет когнитивную теорию дискурса и критический дискурс-анализ социологическому исследованию и концептуализации понятия дискурсивного конструкта. Автором выделены формы конструирования понятия «реформа» в рамках политического дискурса. Выделены официальная, конструктивная и оппозиционная формы конструирования, применены ряд иллюстраций из заседаний ВРУ. На базе этого описана символическая борьба вокруг понятия «реформы», в рамках которой дискурсивные элементы конструирования реальности становятся основным инструментом для завоевания аудитории. Вычленены наиболее употребительные информационные поводы и импликатуры со стороны официальной (евроинтеграция и демократизация) и со стороны оппозиционной форм конструирования (социальное неравенство, пауперизация населения и неправильное проведение реформ политическими конкурентами). Акцентируется, что контексты и смыслы символической борьбы направлены на электорат, а не на политических конкурентов, поэтому общество

как объект дискурса интерпретируется как жертва символического насилия, а понятие реформы – как инструмент данного процесса. Были установлены общая декларативность политического дискурса Украины, в частности на примере понятия реформы; также было исследовано становление данной дискурсивной единицы как предмета символической борьбы в рамках оппозиционно-коалиционного противостояния из-за эксплуатации формата доксы в исследуемом поле. Автор анализирует фоновый процесс потери понятием «реформа» единственно верного смысла из-за его чрезмерное эксплуатации в рамках политического дискурса для достижения электоральных выгод. Отдельно описаны методологические ограничения и эвристические перспективы исследования.

Ключевые слова: реформа, политический дискурс, дискурсивный конструкт, структура, интерпретация, импликация, имплицатуры, контекст, докса, символическая борьба.

Discursive Construction of the Concept of «reform» in the Political Field (on the example of Transcripts of the Verkhovna Rada of Ukraine)

Olena Borysenko

Master of Sociology, independent researcher,

email: helen199606@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2822-5095>

The article explores official political discourse of Ukraine and its interpretation on the subject of constructing the concept of “reform”. The main methods of sociological information obtaining and analyzing were preliminary content analysis of the selected sources and discourse analysis of the collected information. The theoretical and practical significance of the work located in adaptation of the cognitive theory of discourse and critical discourse analysis to sociological research and also conceptualization the category of discursive construct. During the analysis, forms of constructing of reform concept within the framework of political discourse have been developed. The official, constructive and oppositional forms of construction were highlighted, a number of illustrations from the meetings of the VRU are applied. On the basis of this, a symbolic struggle is described around the concept of “reform”, in which discursive elements of the construction of reality became the main tool for winning an audience. The most common informational occasions and implications on the part of the official (European integration and democratization) and the opposition forms of construction (social inequality, pauperization of the population and the incorrect implementation of reforms by political competitors) are identified. It is emphasized that the contexts and meanings of the symbolic struggle is aimed at the electorate, and not at political competitors, therefore society as an object of discourse is interpreted as a victim of symbolic violence, and the concept of reform is interpreted as an instrument of this process. We established within the framework of research: the general declarative nature of Ukraine’s political discourse about the category of reform, as well as the formation of this discursive unit as a subject of symbolic struggle within the framework of opposition-coalition conflicts through the exploitation of the doxa format in all studied fields; the background process of loss of universal sense by the category of «reform» through its excessive exploitation within the framework of political discourse in order to achieve the favor of society. Methodological limitations and heuristic perspectives are described also.

Keywords: reform, political discourse, discourse construct, structure, interpretation, implication, implicature, context, doxa, symbolic struggle.

Реформи в Україні та їхня маніфестація є тривалим процесом, який бере свій початок від створення незалежної України. Спочатку нова країна декларувала потребу в глобальній перебудові після розпаду СРСР, пізніше, в намаганнях визначитись між «курсом на Росію» та «курсом на Європу», реформи мали стати інструментом якісних змін. Сьогодні слово «реформа» часто знаходиться в тісному зв'язку зі згад-

ками про процеси євроінтеграції, що виглядає логічно, адже Європейський Союз висуває певні вимоги до вступу, а це означає, що країна-претендент має проводити реформи, аби відповідати стандартам членства. Саме в цьому перш за все зовнішньополітичному контексті і знаходиться сьогодні офіційний політичний дискурс країни.

З реформами наразі все не так однозначно, як про них говорять політики: по-

стійні посилення влади на реформи, політика інституціоналізації лобізму, застосування популістської риторики – все це призводить до того, що поняття реформи стає суто декларативним. Як зазначає А. Литовченко, у застосуванні до дискурсу «декларативність» має дві сторони: перша полягає в спустошеності, ненасиченості сенсами, відсутності зв'язку між мовленнєвим рівнем та рівнем контекстів, що він має нести; друга – в здатності конструювати влучні контексти задля активізації відповідних властивостей свідомості та її концентрації на поверхневих, формальних, номінальних аспектах дискурсу [1]. В таких сенсах декларативність дискурсу призводить до зниження довіри до влади в суспільстві, про що свідчать моніторинги громадської думки [2], а також результати президентських виборів. Зіштовхуючись із реальністю, розпочаті наспидкуруч реформи досить часто виявляються нерелевантними. Ми вбачаємо гносеологічну проблематику дослідження у смислах та контекстах, якими наділяють поняття «реформа» політики, та в тому, що ці смисли і контексти не несуть відповідного ефекту, залишаючись просто декларацією про наміри. Враховуючи це, ми пропонуємо розглядати поняття «реформа» саме як складову дискурсу, тобто як конструйоване поняття, а отже – дослідити контексти застосування, імплікації та імплікатури, які закладаються в дане поняття дискурсивним чином, структурами та агентами дискурсу, тобто перш за все визначити, яким чином останні її інтерпретують.

Тож метою дослідження є виявлення форм дискурсивного конструювання поняття «реформа» в політичному полі.

У вітчизняній соціології проблематика реформ найчастіше пов'язана з прикладними дослідженнями, як, наприклад, постійно проваджувані розробки з даної теми Київського міжнародного інституту соціології («Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати другої хвилі соціологічного дослідження» [3]) або Центру Разумкова («Реформи в Україні: громадська думка населення» [4], «Пенсійна система України та шляхи її реформування очима громадян» [5]).

Теоретичні ж розробки навколо проблематики дискурсу в рамках соціології є фундаментальними як за кордоном, так і в Україні. Якщо говорити про класиків,

то серед них такі вчені, як Л. Альтюссер, М. Бахтін, Р. Блакар, П. Бурдьє, Л. Вітгенштейн, Х.-Г. Гадамер, Т.А. ван Дейк, Г. Маркузе, Ф. де Соссюр, М. Фуко, Ю. Хабермас та інші. В українській соціології тематика дискурсу розкривається в роботах В. Бурлачука, Н. Костенко, А. Литовченка, В. Оссовського, Ю. Сороки та інших науковців.

Незважаючи на велику кількість робіт з приводу дискурсу, проблема «реформи» як дискурсивного конструкту залишається недослідженою, тим більше, що з кожним роком дане поняття змінює свої дискурсивні рамки та ракурси. Розкриття даної теми у фреймах офіційного політичного дискурсу дозволить нам у подальших дослідженнях виходити на проблематику довіри суспільства до влади, політичної культури суспільства, соціальної аномії, адже даний кейс знаходиться в безпосередньому зв'язку з переліченими явищами.

Н. Феркло, розглядаючи поняття дискурсу з позиції критичного аналітика, стверджував, що дискурс – це форма соціальної практики, яка конституює соціальний світ та конституюється в соціальних практиках. Тобто в критичному дискурс-аналізі мова-як-дискурс – це одночасно і та форма дії, за допомогою якої люди можуть змінювати світ, і та форма дії, яка сама знаходиться в історичному та соціальному контексті та пов'язана діалектичними відносинами з іншими аспектами соціального [6, с. 110-111]. Завдяки можливостям висловлювати думку та сприймати інформацію відбувається комунікація, а отже – виникають суб'єкти та об'єкти дискурсу. Мова та мовленнєва інтеракція вже довгий час досліджуються соціологами, наприклад, на базі такої теорії середнього рівня, як соціологія мови, що розглядає соціально обумовлені мовні варіанти «як цілі, як перешкоди і як стимулятори» соціальної взаємодії, а самих «користувачів мови і способи вживання ними мовних варіантів – як аспекти більш загальних соціальних систем і процесів» [7, с. 9]. У нашому випадку користувачі мови є агентами дискурсу, тими, хто його розповсюджують та «захищають», легітимують його як гегемонний у суспільстві за допомогою вербальних та невербальних навичок та практик.

Дискурс несе ряд специфічних функцій, які поняття «мова» не покриває. Дис-

курс існує у взаємодії, у нашому випадку – у взаємодії між тими, хто має владу, та тими, хто владі підкорюється (або претендує на місце перших). Тим самим у взаємодії дискурсів порушується проблема соціальних нерівностей, боротьби за владу і лобювання власних інтересів.

З нашої точки зору, мовна гра – вдалиий концепт для опису суб'єкт-суб'єктних відносин, які існують в рамках політичного дискурсу, зображуючи процес мовленнєвої інтеракції як гру, правила якої відомі начебто обом сторонам, за виключенням того випадку, коли одна з них (переважно саме суб'єкт дискурсу в рамках нашої концепції) вдало маскує свої дії під дозволені. Мовна гра, як стверджує Л. Вітгенштейн, обмежена кордонами. По-перше, можна припустити, що кордони мовної гри визначає інша мовна гра з іншими правилами та логікою. По-друге, вираз може вказувати на певні зовнішні для мови кордони [8, с. 92]. Тут ідеться про зовнішні характеристики того, з приводу чого відбувається мовна гра: наприклад, два різних владних дискурси можуть не співпадати між собою за ідеологією та фактичним наповненням. Тут варто звернутися до гофманівського терміну *containment* як позначення проникнення з непорядними намірами в область, закриту для сторонніх, та використанні отриманих свідчень для введення в оману, контроль або придушення. *Containment* можна визначити як контролююче втручання, враховуючи, що втручання здійснюється через уявні дії контрагента. Виникає порушення взаємної координації мотивів, де насправді ситуацію контролює той, хто знає, що саме знає контрагент [9, с. 46]. Таке порушення відбувається тому, що окремі дискурси грають у власні мовні ігри за власними правилами. Деякі дослідники та журналісти тут можуть говорити про ідеологічну боротьбу та інформаційну війну, у яких порушення кордонів мовних ігор один-одного – це спосіб комунікації. Це якнайкраще описує Л. Пенто через поняття інтелектуальної докси, яку він визначає як «відносно систематичну сукупність слів, виразів, лозунгів та питань, визнана очевидність яких встановлює кордони мислимого та робить можливою комунікацію» [10, с. 34]. Це якісна характеристика головної ідеї будь-якого дискурсу.

Одна з рис, яка зближує всіх виробників докси, є їхній інтерес до «нового», або до того, що легко ототожнюється з таким

шляхом привертання широкої уваги (як, наприклад, «новий курс», обраний владою країни, який має повністю реформувати системні та інституціональні бази суспільства, змінити ціннісні установки та повністю зітерти стару ідеологію) [10, с. 36]. В таких умовах політичне поле традиційно ділять зсередини на два табори: тих, хто підтримує новітні введення (коаліція), та тих, хто не погоджується із ними (опозиція). Заперечуючи «схеми», якими споконвік користуються інші, мислителі «нового» впевнено беруться за «мутації», «виклики» та, змінюючи тим самим моду, вони проголошують «кінець» («старих догм») та оголошують «повернення» (до «демократії», «ринку», «етики») [10, с. 37]. Політичні еліти таким чином об'єктивують суспільство за допомогою дискурсу.

Ми вкотре зіштовхуємося із символічною боротьбою та правом визначати як «добре» чи «погане» певні явища. Дискурс у даному сенсі стає простором для символічної боротьби. П. Бурдьє свого часу наголосив на тому, що влада, яка нав'язує певні уявлення, виявляє та визначає імпліцитне соціальне розшарування, є переважно політичною владою [11]. Вона може створювати нові групи, маніпулювати об'єктивною соціальною структурою суспільства. Влада визначати та називати перетворює сукупності людей, які до того лише випадково перетиналися, на інституційні конституційовані форми, з якими ми і маємо справу.

Для дослідження дискурсу навколо поняття «реформа» і його можливих інтерпретацій ми скористалися критичним дискурс-аналізом через його основний принцип – залученість науковця до життя соціуму та критичний погляд на особливості суспільства, за прийняття умови, що науковець – це теж людина з ідеологічними поглядами, які накладають свій відбиток на сприйняття світу (що, зауважимо, протиставляється веберіанській відстороненості). Від самого початку тема нашого дослідження була дедукована з проблематики поглиблення соціальної нерівності в Україні та проблеми недовіри до влади у зв'язку з невдалим керівництвом державою. На нашу думку, саме політичний дискурс та його можливості в сфері конструювання понять стають одним із важливих моментів в таких причинно-наслідкових зв'язках, тому ми частково застосовували концепцію

КДА Т. ван Дейка, залучаючи деякі ідеї в інших дослідників дискурсу, як Н. Феркло, Ш. Муфф та інші.

Основним поняттям нашого дослідження є дискурсивний конструкт. Ми його визначаємо як результат дискурсивних практик навколо дискурсивної одиниці, основа яких полягає в наділенні дискурсивної одиниці рядом смислів, що відповідають основним напрямкам політичного дискурсу, незалежно від того, чи співпадають реальні імплікатури з декларованими. Імплікатури Т. ван Дейк визначає через категорії контекстуальних моделей; впливовими тут стають власна політична ідентифікація учасників дискурсу, їхні ролі, цілі, дії та упередження. Супутні їм імплікації пов'язані із значеннями та смислами, які ми можемо вивести з того чи іншого висловлювання, вони пов'язані з підтекстом, який вкладає в них суб'єкт дискурсу [12, с. 215]. Саме на пошук імплікацій та імплікатур за Т. ван Дейком ми будемо спрямовувати своє дослідження, адже саме вони дозволяють дослідити, про що говорять учасники дискурсу та чому вони це говорять.

Дискурсивний конструкт є предметом символічної боротьби за право найменування та легітимації тієї чи іншої дискурсивної одиниці в інтересах суб'єктів дискурсу. Проте саме тут виникає питання інтерпретації дискурсивного конструкту поза межами політичного дискурсу. Особливими інтерпреторами можуть виступати ЗМІ та наукове товариство як ретранслятори політичного дискурсу, проте, перш за все, головні інтерпретори – це ті, на кого дискурс спрямований, тобто суспільство, яке і постає об'єктом дискурсу та за своєю «прихильністю» якого відбувається символічна боротьба.

Коли мова йде про політичний дискурс і його конструюючу функцію, досить важко розділити три його складові: безпосередньо політичний, медійний та академічний, бо офіційний політичний дискурс користується кожною можливістю для розповсюдження актуальних у ньому ідей. Медіа сьогодні – ключ до сприйняття світу в прямому і переносному сенсі: так ми дізнаємося новини, навчаємося за допомогою інтернет-джерел, спілкуємося з друзями та ведемо повноцінне соціальне життя. Академічне поле також досить важко відмежувати від перших двох, адже академічна думка формується саме в соціально-політичних

контекстах. З іншого боку, до науковців часто звертаються як до експертів і медіа-ресурси і уряд, адже прийнято вважати, що експертна думка є найбільш вагомою та цінною для суспільства.

Наше дослідження політичного поля було проведено на матеріалах стенограм пленарних засідань Верховної Ради України VIII скликання за жовтень 2018 року [13]. Саме такий шлях ми обрали як найбільш вільний від інтерпретацій політичного дискурсу структурами ЗМІ чи інтернет-виданнями. Форма цього тексту достатньо проста і звична, а головне – регламентована. Засідання Верховної Ради є формою інституціональної взаємодії, а також специфічним жанром політичного дискурсу. Такі засідання є виявленням глобальної політичної діяльності з приводу законодавчої діяльності (і, відповідно, реформування), управління та контролю. Що найбільш важливо для нас, засідання складаються з виступів депутатів, мета яких – представити та легітимувати певні проекти або рішення, спрямовані на підтримку офіційної влади або ж опозиційні до неї. Головне тут те, що саме Верховна Рада має повне право приймати рішення на законодавчому рівні, тобто мова йде саме про політичні можливості та функції даної структури. З іншого боку, нам не варто забувати про суб'єктивну сторону контекстів, адже в конструюванні дискурсу вагоме місце займають ті враження та імплікатури, що складаються у сприйнятті учасників дискурсу, а також політичні імплікатури (тобто що та чому, а також чому в даний момент говорить актор) [12] безпосередньо актора, який має слово.

Загалом за жовтень 2018 року відбулося 12 засідань Верховної Ради. З них слово «реформа» чи будь-які однокореневі слова взагалі не вживалися на двох засіданнях – номер 16 та 17. Найбільш інформативним для нашого аналізу стало 13 засідання, на ньому слово «реформа» та однокореневі вживалося 79 разів. На інших засіданнях слово «реформа» та однокореневі йому слова згадувалися від 2 до 29 разів. Ми аналізуватимемо прямі згадування, контексти, в яких вони знаходяться, імплікації, які вони містять, імплікатури, які вони викликають, семантичні та риторичні властивості виступів депутатів з приводу реформ.

Розпочнемо з найбільш цікавих для нас моментів 13-го засідання. В деякому

сенсі вони є ключовими для нашої теми, адже саме тут, на наш погляд, найбільш змістовно розкриті процеси конструювання поняття реформи. Це засідання включає декілька кейсів, які висвітлюють логіку викладу представників різних партій, коаліції та опозиції, тобто максимально широко представлений спектр контекстів, з яких ми маємо вивести критерії реформи як дискурсивного конструкту.

Саме тоді у Верховній Раді було актуальним питання про відповідь на петицію про заборону мовлення телеканалів «112» та «NewsOne», з приводу чого мав слово М. Бурбак [14], голова депутатської фракції партії «Народний фронт». Він висловлює «вимогу суспільства» закрити телеканали, які є «кремлівськими рупорами», посилаючись на петицію, що була підписана громадянами на сайті Верховної Ради, визначаючи таким чином дану ситуацію (за Т. ван Дейком) [12] як таку, яка виправдовує його пропозиції та наступні дії депутатів, легітимуює їх як необхідні та логічні, адже необхідно вживати відповідних заходів та вирішувати цю кризову ситуацію. Далі, використовуючи таке визначення ситуації, він продовжує говорити «від народу», застосовуючи фрази штибу «українське суспільство очікує». Тим самим він звертається до контексту виборів, що наближаються, у зв'язку з чим «ми маємо захистити інформаційний простір України від Кремля, не дати ворожій пропаганді діяти на нашій землі під прикриттям вільного слова» (де ми вбачаємо основний «кризовий» момент, який має як реальні так і офіційні контексти). Згідно з його виступом, парламент має законодавчо відреагувати на «вимоги суспільства», а інші структури мають розкрити фінансування «пропутінських цих ЗМІ». В цьому кейсі ми вбачаємо ряд концептів, про які говорить Т. ван Дейк. Наприклад, такі мовні ходи, як посилення, коли М. Бурбак звертає увагу аудиторії на негативні факти пов'язаності (хоча прямих доказів немає, що знов-таки говорить про намагання політика сконструювати вигідний вектор дискурсу) телеканалів з «агресором», постійно повторює та звертає увагу мало не на пряму приналежність даних ЗМІ до президента РФ, а також контрастування, коли то за допомогою займенників, то прямо протиставляючи Україну та Кремль (саме в такому формулюванні). У дано-

му випадку реформа перед нами постає як «визвольна зброя» або ж «засіб захисту від агресора» (такі імплікатури отримує реципієнт), запит на неї відбувається безпосередньо з суспільного простору. Нагадаємо, що петицію допустили до розгляду в Верховній Раді за виконаної умови: зібраних 25 тисяч підписів. Але даний сервіс (електронні петиції) не може претендувати на репрезентативність думки, проте петиція була підтримана. 25 000 - це мінімум для розгляду петиції у Верховній Раді. Але ж офіційно населення України наразі – 44.8 мільйони різних людей, тому виконання вимог, які містяться в петиції, може бути і несправедливим відносно інших. Тож таке визначення ситуації означає, що чинна влада підтримувала найбільш потрібні офіційному дискурсу запити і застосовувала їх як привід для подальшого впровадження реформ. Саме таким чином здійснюється контроль над публічним дискурсом, поняття «реформи» стає безпосереднім інструментом для контролювання суспільної думки (свідомості за Т. ван Дейком [12]).

Інша топіка виступу М. Бурбака стосується реформи внутрішнього ринку газу. Він говорить про «...реформу Арсенія Яценюка...», таким чином ніби присвоюючи її даному політичному лідеру. Таке посилення на авторитет лідера партії відкриває для нас концепт реформи як чогось, за причетності до якого офіційна влада веде боротьбу. Це й не дивно, особливо враховуючи контекст передвиборчої кампанії: можновладці мають зробити якомога більше «добрих справ», аби за них голосували. Даний випадок не виключення: М. Бурбак зазначає, що «...завданням реформи є закріплення енергетичної незалежності та захист споживачів...» і продовжує впровадженням «Нафтогазом» нової схеми постачання газу для населення, де ми знову зіштовхуємося виключно з позитивними моментами такого реформування. М. Бурбак залишає поза увагою негативні наслідки таких реформ, легітимацію їх рішень та пропозицій. Політичні імплікатури М. Бурбака спираються на офіційний політичний дискурс, спрямований проти «російської агресії», та на «закріплення незалежності» (від того ж агресора в тому числі), проте він жодного разу не вказує на те, що такі політичні рішення призводять до іншої залежності - залежності від рішень про сприяння МВФ: рефор-

мування того ж ринку газу (разом з підвищенням цін) проводиться безпосередньо за їх вимогами [15], тобто доля імпліцитності у виступі збережена. Такий контекст проблеми відкриває нам ще один аспект реформи як дискурсивного конструкту. Наразі у більшості випадків реформи проводяться за вимогою міжнародних структур та фондів, з якими українська влада веде переговори чи намагається співпрацювати. Реформи – це «безвіз», вступ до ЄС, західний стиль життя, – ось основні конотації, які супроводжують поняття «реформи» у даному контексті, конструюючи навколо нього відповідні сенси.

До даних стверджень, аби не бути голослівними, наводимо наступний приклад застосування поняття реформи в європоцентричних сенсах. В. Ар'єв [14], депутат Верховної Ради, представник БПП «Солідарність», виступав з доповіддю за топікою лобювання санкцій проти Російської Федерації в Парламентській Асамблеї Ради Європи (далі ПАРЄ), за участі Генерального секретаря ПАРЄ Турбйорна Ягланда. В своїй промові він наголошує на тому, що українське представництво в ПАРЄ має показати свою чітку позицію проти повернення Росії на попередні позиції та наголосувати на тому, «...що Рада Європи не повинна міняти гроші на свої принципи і йти проти власних документів...», адже саме вони допомогли Україні «...розвиватися, робити реформи і просуватися вперед на шляху трьох китів, на яких стоїть Рада Європи: демократії, верховенства права і прав людини». Його промова звучить досить емоційно, він застосовує художні прийоми, повтори, приклади та акцентування уваги на окремих деталях, напряму пов'язуючи принципи ПАРЄ з українськими реформами, а їх, в свою чергу, – з розвитком, демократією та правом, таким чином, легітимуючи поняття «реформи» в рамках європейського курсу України. Такого роду символічне насильство, що виникає з даного процесу легітимації, знов таки звертає нас до проблематики насаджування європейських цінностей, які в офіційному політичному дискурсі виглядають як нормальні та закономірні.

Наступний кейс, до якого ми звертаємося – це дискусія з приводу вже зазначеного Закону про внесення змін до Закону України «Про реформування державних і

комунальних друкованих засобів масової інформації». Хоча, якщо бути більш точним, з конкретного закону у процесі дискусії депутати перейшли до традиції реформування в українському політикумі в останні роки, що робить для нас даний кейс більш цікавим і прикладним.

Виступ за даною топікою розпочинає В. Сюмар [14] як Голова Комітету з питань свободи слова та інформаційної політики. Спочатку В. Сюмар говорить, що дане питання надто просте, аби його розглядати «по довгій процедурі», а потім навпаки вказує на практичні складнощі реформування даного Закону. Це був перший раз, коли спікер натякала на складнощі процесів реформування та те, що зміни мають проходити якісно. Це реальні дії, які мають реальні наслідки, і далеко не завжди позитивні, на що і вказує В. Сюмар, коли говорить, що наразі частина друкованих ЗМІ просто не можуть функціонувати (бо існує ряд проблем з фінансуванням), хоча вже пройшли зазначений процес реформування. Це несе в собі відповідну політичну імплікатуру – намагання В. Сюмар хоча б якось зберегти свою репутацію після власної провальної діяльності в кількох інших реформах. Власне тому, ми вважаємо, вона висловлюється обережно, адже вона несе відповідальність і намагається захиститися від критики. Вказаний В. Сюмар контекст наводить на гіпотезу, що наразі багато реформ в країні просто відірвані від реальності, а їхнє впровадження не є вивіреним рішенням.

Після В. Сюмар за даною топікою, проте з іншої точки зору, виступав А. Денисенко (позафракційний) [14]. Він вказав на ряд недоліків та пропонував альтернативний законопроект, в ході чого застосовував наступні конотації: спрощення процедури реформування, перешкоди для реформування, узгодження законів (з яким часто багато проблем), довгий час впровадження реформи, державна підтримка реформованих ЗМІ (яка передбачена законом, але жодного разу не проведена), саботування урядом закону у зв'язку з цим. Даний виступ вже не був таким «делікатним», як виступ В. Сюмар, у ньому також були використані повторення та інші стратегії акцентування уваги, його навіть можна назвати дещо «опозиційним» до офіційного дискурсу, оскільки цей альтернативний законопроект, який представляв А. Денисенко,

був написаний представниками власне медійних структур.

У відповідь цим виступам прозвучала думка про передчасність реформування (від С. Капліна, лідера Соціал-демократичної партії), на що вже О. Черевакова (депутат від БПП) [14] відповіла «...категорично не сприймаю риторики про передчасність реформування і про те, що газети мають бути в комунальній власності; це взагалі повернення в часи КПРС». Такий непрямий, негативно забарвлений вислів журналістки про «часи КПРС» несе відповідні політичні імплікатури, пов'язані з актуальними в країні контекстами декомунізації, що виділяє її як політика, прихильного до офіційного політичного дискурсу. Тут легко побачити логічний відгук євроінтеграційних контекстів дискурсу навколо реформ – контекст відхилення від старого курсу, від радянської складової українського минулого. Тож ще одна з основних конотацій конструювання поняття реформи – позбавлення від застарілих систем СРСР. І, як не дивно, повертаючись до аспекту тотальності демократичного суспільства, тут найбільш явно розкривається проблематика символічного насильства, знов-таки, через пряму його легітимацію. Так само, як в Україні є окремо російськомовні, окремо україномовні групи (і такі свободи наразі під прямою загрозою), є і ті, для яких частина минулого України у складі СРСР складає частину їхньої власної історії або історії їх сім'ї, яку наразі за фактом заборонили. Ця «реформа» теж пройшла не надто вдало: скрізь в Україні зустрічається радянська символіка, що знов підкреслює декларативність поняття «реформи». Навіть у тому випадку, коли мова йдеться про підтримання іміджу чинної влади, завдання, передбачені реформою, залишаються невиконаними.

Наступний у нашій вибірці політичний діяч – Ю. Павленко (депутат від партії «Опозиційний блок»), основна топіка виступу якого – декларативність реформ в українській політичній сфері. Ю. Павленко [14] синонімізує реформи провалу, бездіяльності місцевої та центральної влади, популізму. Він вказує на той факт, що уряд, який впровадив цю реформу «...став головним гальмівником реалізації даної реформи...», тоді як, за словами В. Сьюмар, ця реформа є однією з пріоритетних. Відсутність логіки в таких діях та невідповідність

реальності декларованим урядом оновлень, штовхає нас на висновки про популістичність офіційного політичного дискурсу з приводу поняття реформи. Адже, як бачимо, основними конотаціями до «реформи» стають розвиток, позбавлення від поганого минулого та покращення життя, а насправді – потуги до змін на краще закінчуються навіть не розпочавшись.

В. Писаренко (депутатська група «Відродження») [14], також опозиційний до офіційного політичного дискурсу, викладає свої думки з часткою емоційної забарвленості: «...нав'язати новий Закон про адвокатуру, яким хочуть добити взагалі можливість захисту в суді для людини...», або ж «...реформування сьогодні довело до ручки по багатьох питаннях...», та «...що буде після цієї реформи, мені навіть страшно уявити». Він говорить про те, що перш ніж реформувати, варто прорахувати наслідки наперед. З таким красномовним вираженням того самого здорового глузду, про який говорить Т. ван Дейк, важко сперечатися, проте, виходячи з контексту і того, що даний діяч є опозиційним, він і конструює свій дискурс відповідним критичним чином (але пропонує свої шляхи для вирішення гострих питань). Відповідні риторика та звинувачення як форма інтеракції вказують на опозиційність В. Писаренка, але важливо зазначити, що він не вдається до імен, узагальнюючи всіх депутатів («...подивимося, що вже наприймали, і повичищаємо ті реформи, які вже наробили»), незалежно від їхньої партійної приналежності (і, відповідно, відношення до офіційного політичного дискурсу). Негативні імплікації та відповідні імплікатури, які знаходяться навколо поняття «реформи» в зазначеному контексті («наприймали» та «наробили»), дають нове уточнення «реформи» як процесу, який робиться на швидку руку, до доопрацювання якого відносяться більш ніж халатно, акцентуючи увагу на протистоянні «своїх» та «чужих» та на тому, що саме «вони» нав'язують «нам» вигідні «їм» закони. Проте, вкладаючи в свою мову імплікатури позитивної саморепрезентації, він натякає на свою (та однопартійців) «благородну місію» з завершення робіт над вже прийнятими реформами (В. Писаренко говорить саме про те, що потрібно завершити вже прийняті реформи та, відповідно, виконати обіцянки, що їх

супроводжують, а також вирішити проблеми, які виникають у зв'язку з процесом реформування). Тож такий характер виступу та застосовані імплікатури мають складати позитивний образ політика через його мовлення. Судячи з логіки викладення та відповідної риторики, він намагається будувати промову так, аби виглядати порядним та відповідальним в очах суспільства та серед колег, що знов змушує нас наголосити, наскільки важливою в рамках продукування політичного дискурсу є дихотомія зображеного та уявного.

Таким чином, опоненти офіційного політичного дискурсу використовують поняття «реформи» на свою користь, виходячи за рамки власне реформаторської докси та спрямовуючи свій власний дискурс проти тих, хто ці реформи запровадив (тобто, дійсної влади, коаліції, або ж президентської, в той час, партії чи фракції в ВР).

Проаналізувавши виступи депутатів на прикладі даного кейсу, ми можемо чітко позначити три модифікації конструювання поняття «реформи» в політичному дискурсі:

1. Офіційна, яка є наслідком офіційного політичного дискурсу та, власне, продукується чинною владою. Вона містить в собі основні ідеї спрямованості на захід, розкриває «реформу» як європейську спадщину, підносить поняття «реформи» на рівень основного процесу, без якого важко собі надалі уявити існування держави та суспільства. Поняття «реформи» в даному форматі конструювання несе виключно позитивні конотації розвитку, змін на краще, демократизації та європеїзації.

2. Конструктивна. Вона не така категорична, як перша, адже з-поміж зазначених в першій формі конструювання імплікацій в ній є доля певної обережності та того самого здорового глузду. Тобто в промовах з'являються категорії, пов'язані зі складнощами проведення реформ та наслідками, які вони викликають. Але це відбувається на основі євроцентрованих контекстів попередньої форми, тож конотації, пов'язані із самостійністю, в даній формі не є константою. Носії даної форми намагаються не привертати зайвої уваги до своєї партійної або ідеологічної приналежності, часто вони є міністрами або головами спеціалізованих груп, тобто тими, хто несуть безпосередню відповідальність за процеси реформування, і першими, на кого посила-

ються, коли мова ідеться про невиконання затвердженого проектом реформи плану, що і пояснює таку їх обережність.

3. Опозиційна. Важко назвати її протилежною до «офіційної», адже вона розгортається в іншій площині. Контекст даної форми полягає в опозиційності політиків, які беруть участь у конструюванні (багато з них в минулому члени «Партії Регіонів»), які виходять за рамки власне реформаторської докси, що замкнена до кола імплікацій «реформа=оновлення=краще життя», спростовуючи її у своїх виступах. За допомогою контрастів вони намагаються застосовувати поняття «реформи» у власних цілях. Проте вони не спрямовують свої промови радикально проти чинної влади, а намагаються внести певний конструктив у безлад, який виникає в погоні за вступом в ЄС, пропонуючи остаточне якісне опрацювання полишених реформ, які встигли розпочати, але не встигли завершити. Тож дана форма конструювання порушує наступні конотації: недовершеність, розпущеність, ухиляння від відповідальності тощо. Тут і з'являється момент самостійності та відповідальності уряду перед суспільством, а не перед іноземними колегами.

Отже, в процесі дослідження політичного поля ми виділили форми конструювання поняття реформи в рамках політичного дискурсу, які в перспективі можна розширювати на загальний дискурсивний рівень. Ми виділили офіційну, конструктивну та опозиційну форми конструювання поняття реформи та застосували ряд ілюстрацій з засідань, підкреслюючи тим самим їх особливості на прикладах. Вони показали нам, що символічна боротьба навколо поняття «реформи» і загалом в українському політикумі здійснюється досить інтенсивно. В рамках неї дискурсивні елементи конструювання реальності стають основним інструментом для завоювання аудиторії. Найбільш вживані інформаційні приводи та імплікатури з боку офіційної форми конструювання – євроінтеграція та демократизація. Основні ж аргументи в рамках опозиційної форми конструювання поняття «реформи» базуються на підкресленні соціальної нерівності та пауперизації населення від недостатньої уваги до реформ та неправильного їх проведення політичними конкурентами. Найголовніше тут те, що контексти і смисли, якими насичують свої

виступи депутати, спрямовані на електорат, а не на політичних конкурентів. Суспільство як об'єкт дискурсу стає жертвою символічного насильства і в тому числі поняття реформи стає одним з інструментів даного процесу. Його постійне експлуатування призводить до ряду невтішних наслідків для суспільства (у тому числі правового та демократичного).

Одним із найголовніших обмежень нашого дослідження є ілюстративний виклад спостережень. Проте його можна вдало доповнити фокус-груповим інтерв'ю задля підтвердження чи спростування висунутих в межах статті гіпотез вже з боку об'єктів дискурсу. Загальна сконцентрованість на вивченні політичного поля у передвибірчий

період ризикує бути нівельованою історичним плином подій та зміною владних еліт, проте все ж результати дослідження можуть бути застосовані в подальшому, особливо для вивчення проблеми недовіри суспільства до влади та соціальної аномії, а також дослідження України як суб'єкту глобального політичного дискурсу, чому жодним чином не заважає періодика аналізованих нами подій. Серед інших перспектив, що відкриває перед нами ця робота, є дослідження ролей агентів дискурсу у політичному полі, дослідження сприйняття дискурсу реципієнтами за допомогою якісних методик, а також дослідження євроатлантичного спрямування офіційного політичного дискурсу та його сприйняття українським суспільством.

Література

- Литовченко А. Д. Декларативность как черта официального политического дискурса Украины (по результатам дискурс-анализа официальных газет). Сборник научных трудов участников Харьковских социологических чтений – 2001. URL: <http://sociology.kharkov.ua/index.php/ru/proekty/61-nauka/konferentsii/kharkovskie-sotsiologicheskie-chteniya/121-sbornik-nauchnykh-trudov-uchastnikov-kharkovskikh-sotsiologicheskikh-chtenij-2001>.
- Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України [Електронний ресурс]. Разумков Центр. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>.
- Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати другої хвилі соціологічного дослідження. Аналітичний звіт [Електронний ресурс]. URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Analitichnyi_zvit_Detsentralizatsia_2-Khvylya.pdf.
- Реформи в Україні: громадська думка населення. [Електронний ресурс]. Сайт Фонду Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва. URL: <http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya>.
- Пенсійна система України та шляхи її реформування очима громадян. Результати соціологічного дослідження. [Електронний ресурс]. Разумков Центр. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/Press1705_02.pdf.
- Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр, 2008. 352 с.
- Fishman, J.A., The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In J.A. Fishman (ed.), *Advances in the Sociology of Language Vol I*, Mouton, The Hague. 1971.
- Витгенштейн Л. Философские работы. Москва : Гнозис, 1994. 612 с.
- Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. Москва : Институт социологии РАН, 2003. 752 с.
- Socio-logos: альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. / под. ред. Н.А. Шматко. Москва: Социо-Логос, 1996. 302 с.
- Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть. THESIS. 1993. № 2. С. 137-150
- Ван Дейк Т. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке коммуникации. Москва : ЛИБРОКОМ, 2013. 344 с.
- Стенограми пленарних засідань 9 сесії Верховної Ради [Електронний ресурс]. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr>.
- Стенограма 13 пленарного засідання 9 сесії Верховної Ради [Електронний ресурс]. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6908.html>.
- На скільки подорожчає газ в Україні: прогнози експертів [Електронний ресурс]. Сайт 24 каналу. URL: https://24tv.ua/na_skilki_podorozhchaye_gaz_proгнози_ekspertiv_n1048728.

References

- Litovchenko A. D. (2001) Declarativeness as a feature of the official political discourse of Ukraine (based on the results of the discourse analysis of official newspapers) [Electronic resource]. Collection of scientific works of participants in Kharkov sociological readings – 2001 [online]. Available at: <http://sociology.kharkov.ua/index.php/ru/proekty/61-nauka/konferentsii/kharkovskie-sotsiologicheskie-chteniya/121-sbornik-nauchnykh-trudov-uchastnikov-kharkovskikh-sotsiologicheskikh-chtenij-2001> [in Russian]
- The level of trust in public institutions and electoral orientations of citizens of Ukraine. Razumkov Center [online]. Available at: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy> [in Ukrainian]
- Decentralization and reform of local self-government: results of the second wave of sociological research. Analytical report [online]. Available at: <http://www.slg-coe.org>

org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Analychnyi_zvit_Detsentralizatsia_2-Khvyliia.pdf [in Ukrainian]

4. Reforms in Ukraine: public opinion. Ilko Kucheriv Foundation for Democratic Initiatives Foundation [online]. Available at: <http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya> [in Ukrainian]

5. The pension system of Ukraine and the ways of its reform through the eyes of citizens. Results of sociological research. Razumkov Center. [online]. Available at: http://razumkov.org.ua/uploads/article/Press1705_02.pdf [in Ukrainian]

6. Jorgensen, M. and Phillips, L. (2008) Discourse analysis as Theory and Method. Kharkov: Humanitarian Center [in Russian]

7. Fishman, J. A. (1971) The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In J.A. Fishman (ed.), *Advances in the Sociology of Language Vol I*, Mouton, The Hague

8. Wittgenstein, L. (1994) *Philosophical work*. Moscow: Gnosis [in Russian]

9. Hoffman, I. (2003) *Analysis of frames: an essay on the organization of everyday experience*. Moscow: Institute of Sociology RAS [in Russian]

10. Shmatko, N. A. (ed.) (1996) *Socio-logos: almanac of the Russian-French Center for Sociological Research*, Institute of Sociology, Russian Academy of Sciences. Moscow: Socio-Logos [in Russian]

11. Bourdieu, P. (1993) *Social space and symbolic power*. THESIS. No. 2, pp. 137-150

12. Van Dyck, T. (2013) *Discourse and power. Representation of dominance in the language of communication*. Moscow: Librocom [in Russian]

13. *Transcripts of plenary sessions of the 9th session of the Verkhovna Rada* The official web-portal of The Verkhovna Rada of Ukraine [online]. Available at: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr> [in Ukrainian]

14. *Transcript of the 13th plenary session of the 9th session of the Verkhovna Rada* The official web-portal of The Verkhovna Rada of Ukraine. [online]. Available at: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6908.html> [in Ukrainian]

15. *How much more expensive gas is in Ukraine: expert forecasts* Channel 24 site [online]. Available at: https://24tv.ua/na_skilki_podorozhchaye_gaz_prognози_ekspertiv_n1048728 [in Ukrainian]

Наукове життя

«ПРОДОВЖУЄМО ВЧИТИСЯ, ПРОДОВЖУЮЧИ ВЧИТИ»

22 листопада 2019 року в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбувся «круглий стіл» «Продовжуємо вчитися, продовжуючи вчити», присвячений пам'яті знаних представників соціологічної думки України та Росії Іделаїди Дмитрівни Ковальнової та Володимира Олександровича Ядова, яким цього року виповнилось би 90 років. Організаторами «круглого столу» виступили соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Харківське відділення Соціологічної асоціації України.

«Круглий стіл» викликав неабиякий інтерес соціологічної спільноти. Активну участь у його засіданнях взяли не тільки харківські соціологи, але й колеги з Києва, Одеси, Луганську, Мінську, які засвідчили свою залученість до спільнот, практик та цінностей, створених та підтримуваних діяльністю І. Д. Ковальнової та В. О. Ядова.

Модераторами меморіальної частини «круглого столу» були академік Віль Бакіров та професорка Людмила Сокурянська. З вітальним словом до учасників «круглого столу» звернулась доцентка Олена Мурадян – декан соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Доповіді та виступи на «круглому столі» представили провідні соціологи України. Так, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Президент Соціологічної асоціації України, академік Віль Бакіров поділився думками про творчі та дружні зв'язки однокурсників Ленінградського державного університету – Іделаїди Ковальнової та Володимира Ядова, акцентуючи їхню роль у становленні вітчизняної соціологічної науки та освіти.

Особистісно забарвленим, сповненим емоцій став виступ завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, віцепрези-

дентки САУ, професорки Людмили Сокурянської, в якому вона розповіла про сповнене творчістю життя Іделаїди Дмитрівни Ковальнової, яка працювала на кафедрі соціології з першого дня її заснування у 1980 р. по 2017 р.

Насиченим людськими та професійними референціями був виступ заступника директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України, члена-кореспондента НАНУ Євгена Головахи про зустрічі з В. О. Ядовим, які він назвав доленосними.

У цікавому жанрі поєднання соціологічних мемуарів та мистецтва фотографії виступив Генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології, професор Володимир Паніотто, який розповів про те, як спілкування з Володимиром Ядовим збагатило його наукову комунікацію, подарувавши знайомство з видатними представниками вітчизняної та західної соціологічної думки.

Соціологічно аналітичним і при цьому емоційно зворушливим видався спогад про І. Д. Ковальову як про людину, що «поєднує світи», її колишньої студентки та аспірантки, а сьогодні професорки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Юлії Сороки.

З методологічно глибокою доповіддю виступив завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, професор Ілля Кононов, який аналізував діяльність В. О. Ядова як соціолога, що протягом багатьох років своєї творчої біографії працював «під наглядом історичного матеріалізму».

Кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова Світлана Романенко запропонувала більш широкі контексти аналізу, вписавши діяльність та біографію ювілярів (як і їхньої однокурсниці професорки Ірини Марківни

Попової), до покоління шістдесятників, яке зробило великий внесок у процес демократичних зрушень у колишньому Радянському Союзі, зокрема в становлення та розвиток вітчизняної соціології.

Окрім зазначеної вище проблематики, на «круглому столі» обговорювались питання освітньої та наукової діяльності І. Д. Ковальнової та В. О. Ядова, їхнього внеску в методику викладання соціологічних дисциплін та методологію проведення соціологічних досліджень. Цим питанням були присвячені виступи колишніх студентів Іделаїди Дмитрівни Ковальнової, які сьогодні працюють у різних вишах Харкова, а також її колеги: доктора соціологічних наук, доцента Голікова О. С. («Есе та істина: стиль І. Д. Ковальнової і сучасна наука»); докторки соціологічних наук, професорки Михайлової К. Г. («Діджиталізація освіти: виклики для викладача (моделюючи відповіді професора І. Д. Ковальнової)»); докторки філософських наук, професорки Батаєвої К. В. («Теоретико-прикладні аспекти концепції «соціальної ідентичності» в кризовому суспільстві В. О. Ядова»); докторки філософських наук, професорки Денисенко І. Д. («Сучасне суспільство: теорії та практики інтерпретації»); кандидатки соціологічних наук, доцентки Шепеленко І. П. («Соціальна нерівність великого міста (за матеріалами семінару І. Д. Ковальнової)»); кандидатки соціологічних наук, старшої викладачки Буданової О. Б. та кандидатки соціологічних наук, доцентки Зінюк А. В. («Актуальна класика вимірювання: топонімічний аналіз нових медіа»); кандидатки соціологічних наук, старшої викладачки Стрельнікової О. О. («Доброчинна активність у вимірі диспозиційної концепції особистості В. Ядова»); старшої викладачки Вітківської І. М. («Соціальна відповідальність у концепції диспозиційної регуляції поведінки особистості В. Ядова»).

З огляду на величезну роль В. О. Ядова в розробці соціологічних дослідницьких стандартів, в межах «круглого столу» було проведено дискусійну панель «Опитування громадської думки в Україні: дослідницькі стандарти та дослідницькі практики», модераторами якої були доцент Олександр Кізілов та професорка Людмила Сокурянська.

Стрижневою для панелі кейс-ситуацією стала проблема проведення досліджень в умовах соціальних криз, конфліктів та війн (на прикладі досліджень на території Донбасу). Присутні на панелі представники ТОВ «Нью Імідж Маркетинг Груп» Олег Сінаюк та Наталя Ніколайчук представили методологію та розповіли про специфіку дослідження, яке набуло гучного розголосу завдяки статті в газеті «Дзеркало тижня» та її обговоренню в наукових та соціальних мережах.

Бурхлива дискусія була прикрашена методологічно важливими зауваженнями професора Євгена Головахи, професора Володимира Паніотто та доцента Олександра Кізілова; біографічно зануреним емоційним виступом та запитаннями професора Іллі Кононова; ремарками з приводу соціальної відповідальності соціолога перед суспільством, інтерв'юерами та респондентами з боку доцентки Ольги Філіппової та доцентки Світлани Романенко; методологічними уточненнями з боку академіка Віля Бакірова та важливими доповненнями щодо колективної та корпоративної культури та взаємодії з боку професорки Людмили Сокурянської.

Складна, емоційно насичена, методологічно комплексна та дилемна дискусія, проникнута тривогою щодо стану українського суспільства та української соціології, показала, що подібні зустрічі та дискусії, хоча і не є комфортними для багатьох з їхніх учасників, є, безумовно, потрібними для всіх.

Учасникам «круглого столу» в якості культурної програми була запропонована екскурсія до музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Організаційний комітет «круглого столу» вдячний усім його учасникам, усім спостерігачам та слухачам, які долучилися до його роботи, та сподівається на подальшу плідну співпрацю в реалізації тих чи інших проєктів Соціологічної асоціації України та соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Оргкомітет

СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ (САУ)

СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ
оголошує про проведення
IV-го Конгресу Соціологічної асоціації України
«ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ
В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ»
28-29 жовтня 2021 р.

Місце проведення: м. Харків,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Організатори: Соціологічна асоціація України та Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет

Членами організаційного комітету Конгресу є члени Правління та комітетів Соціологічної асоціації України, а також керівники її регіональних відділень

Шановні колеги!

Просимо вас до **5 квітня 2020 року** надіслати свої пропозиції щодо пленарних сесій, тематичних секцій, майстер-класів, «круглих столів», дискусійних панелей тощо та розкладу їхнього проведення на адресу sokuryanska@karazin.ua.

Проект програми IV Конгресу САУ з переліком секцій, «круглих столів», майстер-класів тощо буде оприлюднено на сайті САУ та розіслано всім зацікавленим особам (<http://sau.in.ua/>) **15 травня 2020 року**.

До початку роботи Конгресу будуть опубліковані тези доповідей його учасників. Статті, надіслані до оргкомітету Конгресу, будуть опубліковані у фахових виданнях Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» та «Українському соціологічному журналі». Вимоги до оформлення тез доповідей та статей будуть надіслані в другому інформаційному листі щодо Конгресу.

За додатковою інформацією щодо Конгресу звертатись до віцепрезидентів САУ:

- Сокурянської Людмили Георгіївни (тел.: +380675877248; +380954727761; +38 0577075490);
- Кудченко Ольги Дмитрівни (тел. +380685974712)
- Черниш Наталії Йосипівни (тел. +380671767184)
та до секретаріату Конгресу:

Остроухової Анни Сергіївни (socioedition@karazin.ua; тел. (+38 057) 707 53 89)

Аніпченко Світлани Миколаївни (socioedition@karazin.ua; тел. (+38668917149, +380976487177)

Ми очікуємо на Ваші пропозиції щодо організації та проведення тематичних секцій, «круглих столів», майстер-класів, дискусійних панелей тощо. Сподіваємось на Вашу активну участь у підготовці та роботі Конгресу!

З повагою,

Президент Соціологічної асоціації України

Віль Бакіров

Офіційна адреса оргкомітету Конгресу

61022 м. Харків, пл. Свободи, 6, ауд. 350, 351

Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Телефони: (+3)8 057 707 54 90; (+3)8 057 707 53 89

Ел. адреса: sociologicalassociation.ua@gmail.com, socioedition@karazin.ua

Web-адрес: <http://sau.in.ua/>

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1800 знаків).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до Microsoft Word - Microsoft Graph. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).

2. Шрифт - Times New Roman, розмір - 12, інтервал - 1,5

3. Поля - 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється згідно Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с.

Також оформлюється References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом HARVARD style <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання мети статті.

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), Кодексу професійної етики соціолога (CAU), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

Наукове видання

Український соціологічний журнал

Випуск 22, 2019

Українською, російською, англійською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

*Підписано до друку 23.12.2019. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 7,6.
Наклад – 100 пр. Зам. 120а/19.*

*61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 350, 351-а
Соціологічна асоціація України*

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32*

*Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009*